

Reivindicació de Margarida de Montferrat, una comtessa d'Urgell condemnada per la història

Virginia Costafreda

Historiadora
vcostafr@xtec.cat

The revindication of Margarida de Montferrat,
a countess of Urgell condemned by history

RESUM: La comtessa d'Urgell Margarida de Montferrat (c. 1360-1420) va ser una de les persones més damnificades pel canvi dinàstic resultant del Compromís de Casp. Condemnada, primer, per rebel·lió, i després per intentar alliberar el seu fill i assassinar el rei Ferran d'Antequera, va ser desposseïda de tots els béns i va morir empresonada. La tradició historiogràfica ha censurat també l'actuació de la comtessa i n'ha fet la principal responsable del final lamentable del seu fill, el comte Jaume el Dissortat. Aquest estudi completa algunes de les dades biogràfiques de Margarida de Montferrat a través de la correspondència i les bones relacions que va mantenir amb la família reial i, especialment, amb el rei Martí. S'examinen els factors que podrien haver incidit en aquesta visió negativa i es fa una revisió de com es van interpretar alguns fets en què es va veure involucrada, com ara la seva presència en les darreres hores de vida de Martí l'Humà. També es revisa la documentació que s'ha esgrimit per criticar les seves creences i acusar-la d'utilitzar fetilleries i sortilegis. A la vegada, se situen en el context dels interessos i els temors de la nova dinastia les més greus acusacions que es van formular contra la comtessa.¹

PARAULES CLAU: Jaume d'Urgell, Martí l'Humà, Ferran d'Antequera, Alfons el Magnànim, Compromís de Casp.

ABSTRACT: Margarida de Montferrat, the countess of Urgell (c. 1360-1420), was one of the people most affected by the dynastic change resulting from the Compromise of Caspe. Condemned, first, for rebellion, and then for trying to free her son and assassinate King Ferdinand I of Aragon. She was dispossessed of all property and died imprisoned. The historiographical tradition has also censured the countess's behaviour and made her the main person responsible for the unfortunate end of her son, James II of Urgell. This study completes some of the biographical data of Margarida de Montferrat by using the correspondence and good relations that she maintained with the royal family and, especially, with king Martin of Aragon. We examine the factors that could have affected this negative view and review how some of the facts in which she was involved were interpreted, like her presence during the last hours of life of Martin of Aragon. The documentation used to criticize her beliefs and accuse her of using witchcraft and sorcery is also reviewed. At the same time, the most serious accusations made against the countess are placed in the context of the interests and fears of the new dynasty.¹

KEYWORDS: James II of Urgell, Martin of Aragon, Ferdinand I of Aragon, Alfonso V of Aragon, Compromise of Caspe.

1. Balanç negatiu de la historiografia

En la tercera i darrera dinastia dels comtes d'Urgell hi va haver diverses comtesses remarcables que, per raons diverses, van tenir molt protagonisme. D'entre elles, Margarida de Montferrat (c. 1360-1420) ha esdevingut, segurament, la més coneguda, perquè el seu final dramàtic ha anat lligat a la sort del seu fill, Jaume el Dissortat, i, sobretot, perquè en la seva influència i consells s'hi ha vist la causa de la desfeta de Jaume. Margarida va ser condemnada en els dos judicis severíssims a què va ser sotmesa en vida, va acabar els seus dies empresonada i va morir a Morella l'any 1420, fet del qual s'ha commemorat el 600 aniversari. A més, la comtessa també ha estat condemnada per la memòria històrica, ja que la seva actuació ha estat jutjada amb duresa per la majoria dels historiadors.

Figura 1. Escut de Margarida de Montferrat a la caixa funerària de la seva filla Isabel d'Urgell, monja de Sixena (Foto: Virgínia Costafreda)

Des de diverses posicions, la figura de la comtessa ha estat bescantada des del primer moment: testimonis dels processos, cartes i sentències del rei Ferran, cronistes del segle XV, historiadors del XVI i, a partir d'ells, molts dels qui han utilitzat aquestes fonts. Arribats a la segona meitat del segle XIX, la publicació de nous documents i fonts d'informació provinents de l'Arxiu Reial de Barcelona va comportar una revifada de l'interès pels darrers comtes d'Urgell. Així, els arxivers Bofarull van editar l'obra de Dídac Monfar i els processos contra el comte Jaume i la seva mare i germana, que van treure a la llum molts detalls de la tragèdia que va sofrir aquesta família. De tota manera, la visió crítica contra la comtessa i el seu fill no va minvar i Monfar, historiador del segle XVII, n'és un bon exemple: «por haberse dejado llevar de sobrada ambición y soberbia, tuvieron el fin que vemos» (MONFAR 1853, II, 595).

A finals del segle XIX, destacava la publicació del relat anònim *La fi del comte d'Urgell*, que reivindicava

els drets de Jaume d'Urgell i lamentava la seva dissort (SALAS ed. 1931). Aquesta obra, que va circular en cercles reduïts i que només era coneguda per referències de Monfar, furgava encara més en aquesta visió tràgica en relatar l'episodi de la mort del comte amb acusacions d'assassinat contra els fills del rei Ferran. Aquest polèmic manuscrit ha estat qualificat de fals històric per alguns historiadors (RIERA 1993). Segons les darreres investigacions, les còpies manuscrites que se'n conserven es basarien en un text de la segona meitat del segle XV amb interpolacions posteriors del XVI. Seria la versió d'un partidari del Dissortat amb afegits posteriors dels qui, de manera privada, van anar copiant el manuscrit (BATLLE 1999; VILLANUEVA 2000). Tot i l'urgellisme d'aquesta obra, els pocs comentaris que dedica a la mare i a la muller del comte tampoc no són gaire afalagadors.

Per refutar aquesta polèmica obra, Giménez Soler va treure a la llum força informació procedent dels registres de Cancelleria. Aquest autor també insistia a culpar la comtessa del penós destí dels seus: «Dios juzgaría la conducta de esta mujer altiva y dominadora, causa de sus propias desgracias, y de las de su familia» (GIMÉNEZ 1901, 190). Tot i que aquest historiador no era dels més crítics amb el paper de la comtessa, volia descarregar de culpa l'actuació del rei Ferran i del seu fill Alfons.

Una mostra de les crítiques contra Margarida la trobaríem en un estudi monogràfic sobre el seu fill Jaume, que inclou tot un reguitzell de desqualificacions contra la comtessa mare. En aquesta obra es criticava el seu caràcter: «Orgull capricios de la comtessa Margarida, [...] acostumada a manar i a imposar la seva voluntat». Pels seus consells i les seves intrigues també se la feia responsable de la desgràcia del fill: «la mare desencertada com sempre en les seves actuacions, [...] l'enduriment de les condicions de la presó de Jaume fou degut a les intrigues maternes, [...] la seva actuació i els seus consells foren del tot desencertats en tots els moments de la vida de Jaume». També se la desqualifica per creences que se li atribueixen: «La fantasia de Margarida, el seu orgull, la seva credulitat en fetilleries [...] Alguns seguidors de les falses profecies de Rocatallada i Turmeda, [...] eren rebuts per Margarida amb gran complaença». Finalment, el que sembla més injust és que es faci ressò, sense posar-hi objeccions, de les més greus i infundades acusacions contra la comtessa: «que Margarida intentà emmetzinar el rei, no podem oferir les proves irrecusables» (VENDRELL - MASÍÀ 1956, 177-182 i 199). En l'esmentat llibre no hi ha cap qualificatiu ni comentari positiu sobre Margarida. Es tracta d'una condemna sense fissures.

Encara que no tots els historiadors són tan durs amb la comtessa, es fa difícil trobar veus que no critiquin el seu

paper. Aquesta trajectòria historiogràfica ha fet que la seva figura porti incorporada una aurèola negativa que s'ha arrossegat durant segles i que ha arribat fins a l'actualitat. Això ha portat a que un prestigiós historiador britànic l'hagi definit com una «lady Macbeth ibèrica», donant per bona l'acusació d'haver instigat la mort del rei (RYDER 1992, 39 i 44).

Davant d'aquest enfilall de desqualificacions, cal revisar la documentació i distingir el que són rumors dels fets constatables, tot avaluant la neutralitat i l'encert de les valoracions que s'han fet sobre l'actuació de la comtessa. Una tasca complexa, ja que la documentació permet constatar determinats fets, però també exigeix interpretar-los, i en això intervé la visió personal de l'historiador.

2. Les fonts i la documentació

La principal font de documentació és l'Arxiu Reial de Barcelona, principalment els registres de Cancelleria en què hi ha la correspondència de la família reial. També aporten moltes dades les declaracions dels testimonis en els quatre processos a què van ser sotmesos el comte d'Urgell, la seva mare i la germana Elionor (BOFARULL ed. 1868).

Una altra font són els cronistes quatrecentistes, que en les seves obres reporten els testimonis i les versions dels fets dels seus senyors, els reis Ferran i Alfons, i del seu cercle de cortesans. La primera és la crònica contemporània d'Álvar García de Santa María, jueu convers que va viure els fets al costat de Ferran d'Antequera (ROSELL ed. 1953). Segons Antoni Furió, l'interès d'aquesta crònica prové tant del que diu com del fet que representa la veu del seu senyor, el regent de Castella (FURIÓ 2015, 820).

En segon lloc, hi ha la crònica de Lorenzo Valla, que es basa en l'obra de García de Santa María i que també recull testimonis orals d'entre els membres de la cort d'Alfons el Magnànim a Nàpols (LÓPEZ ed. 2002). Aquesta obra presenta la versió de l'entorn àulic del rei, completada amb discursos retòrics per justificar l'elecció de Ferran, i recull les anècdotes i intrigues de palau que comentaven els cortesans sobre els darrers temps de Martí l'Humà. De tota manera, l'obra de Valla, en desmitificar, entre altres, la figura del rei Martí, va ser criticada pels humanistes de la cort del Magnànim per no haver respectat la moral tradicional (YAGÜE 1989, 709).

3. Els primers anys i el naixement dels fills

Margarida era filla del marquès de Montferrat, Joan Paleòleg, i d'Isabel de Mallorca. El seu pare, net dels emperadors de Bizanci, pertanyia, doncs, a una nissaga de gran prestigi. Atesa la data del casament dels pares (1358), s'ha situat la data de naixement de Margarida no més aviat de l'any 1360. Per tant, el matrimoni amb el comte d'Urgell, que era vidu i no tenia fills, es devia produir quan ella tenia quinze anys, a tot estirar, i ell, uns trenta-set. Per cartes de la duquessa Mata, muller de l'infant Joan, dirigides al comte d'Urgell i a la seva mare, se sap que el casament s'havia de solemnitzar el mes de juliol de 1375 (GIMÉNEZ 1901, 198-199). La duquessa s'excusava de no poder assistir-hi, ja que estava embarassada. Una altra carta del rei Pere, en què ordenava el retorn de dos tapissos que havia deixat al comte d'Urgell per al casament, confirma que, a primers d'agost, ja havien conclòs les festes de celebració (TRENCHS 2011, 429).

La primera responsabilitat de la jove Margarida era donar un hereu al comtat. L'arribada del nen no es va fer esperar gaire, ja que no havien passat ni dos anys quan, el 18 de juny de 1377, la duquessa Mata escrivia a Margarida per felicitar-la per haver donat a llum un nen. I també se sap, per una altra carta de la duquessa, que, l'any següent, la comtessa tornava a estar embarassada (GIMÉNEZ 1901, 199). No consta cap altra dada sobre el fruit d'aquest segon embaràs.

Alguna d'aquestes primeres criatures de Margarida devia morir aviat, com, amb tota seguretat, el nen nascut l'any 1377, ja que el comte d'Urgell, pocs anys després, preocupat per la falta d'un hereu, demanava consell al seu oncle, el rei Pere, sobre com tenir un fill. El 25 d'octubre de 1381, des de Saragossa, el rei li contestava: «Car nebot, sobre'l fet de generació de mascle o fembra, vos trametem mestre Salamó Caravida, metge de casa nostra, qui del dit fet vos darà pus clara informació, que bonament no us poríem fer saber per letra». El rei li enviava un metge jueu de la casa reial que devia seguir les teories del Talmud, segons les quals la determinació del sexe depenia del plaer experimentat en el moment del coit per cada un dels progenitors, de manera que els consells a Pere d'Urgell devien anar en aquesta línia (CARDONER 1943, 386). Com que la qüestió era delicada per explicar-la per carta, enviava el metge a Balaguer perquè parlés personalment amb el comte.

Poc temps després, les preocupacions del comte es devien apaivagar momentàniament, ja que, per una carta de la duquessa Violant, segona muller de l'infant Joan, de data 15 de desembre de 1382, ens assabentem del naixement d'un altre fill de Margarida (PONSICH 2005,

156). El petit no va viure gaire temps, ja que el darrer dia del mes de gener, una carta del rei donava el condol al comte per la mort del seu fill (ARCHIVO 2018, 151).

Així, segons la documentació, els dos primers fills dels comtes van morir força aviat, i el futur hereu del comtat, Jaume d'Urgell, va néixer amb posterioritat. Per determinar la data del seu naixement, s'ha de tenir en compte que Pere d'Urgell i el seu fill Jaume, el maig de 1398, van jurar, a les Corts d'Aragó, al rei i al seu primogènit en la persona de Maria de Luna (RODRIGO ed. 2013, 883). En aquell acte, Jaume ja havia de tenir catorze anys, de manera que devia haver nascut entre finals de l'any 1383 i el maig de 1384. Segons aquest càlcul, la comtessa mare, Cecília de Comenge, podria haver conegut el petit Jaume, ja que va morir el mes de juny de 1384, quan el nen ja havia nascut.

Quan va esdevenir-se la mort sobtada del rei Joan I, el mes de maig de l'any 1396, el comte Pere d'Urgell tenia problemes de salut que li van impedir assistir al sepeli del monarca: tenia poagre, és a dir, un atac de gota, malaltia pròpia de la gent benestant i causada per una alimentació desequilibrada (CINGOLANI 2013, 90). De tota manera, es devia recuperar força aviat, perquè, pocs mesos després, era nomenat capità general de l'exèrcit a l'Aragó i a Catalunya, i donava així suport a la muller de Martí l'Humà contra la invasió del comte de Foix en la pugna per la successió (FERRER 2009, 390; GARRIDO 2010, 141).²

de la malaltia de la comtessa, i comparava l'amor que sentia per la seva muller amb el d'Orfeu per Eurídice. El rei li contestava utilitzant un altre exemple d'amor conjugal, segons ell, encara més lloable: el de Tiberi Grac per Cornèlia. A través d'aquesta carta es comprova l'amor que professava el comte Pere per la seva esposa, que no era moneda corrent en aquells temps de matrimonis de conveniència:

«Com afermets en aquella, que alcun no ama més sa muller que vos de Orfeu ençà, qui per cobrar Euridissen, muller sua, devallà en los inferns e meresqué per son melodiós sonar aquella ésser a ell restituida. Bé que us pregam e consellam que'n siats guardià millor que fo lo dit Orfeu, qui après, oblidat o rebujat lo pacte o condició sots lo qual li fou restituida, fou digne de perdre aquella. E no solament creem la amets axí com feya lo dit Orfeu, qui'n devallà, segons dit és, en los inferns, mas encara tan cordialment e streta com feya Tiberi Graco, qui per visceral amor que havia a Cornèlia, sa muller, elegí murir e restaurar aquella» (RUBIÓ 1908, I, 389).

En aquesta correspondència, el rei Martí i el comte Pere feien gala de la seva afició als clàssics, i l'afusió al mite d'Orfeu devia procedir de la lectura d'Ovidi o de Virgili. El relat sobre Tiberi Grac segurament provenia de l'obra de Valeri Màxim. Un exemplar d'aquest llibre es conserva amb les armes del bisbe Jaume d'Aragó i del comte d'Urgell (VELASCO - FITÉ 2014-2016, 97).

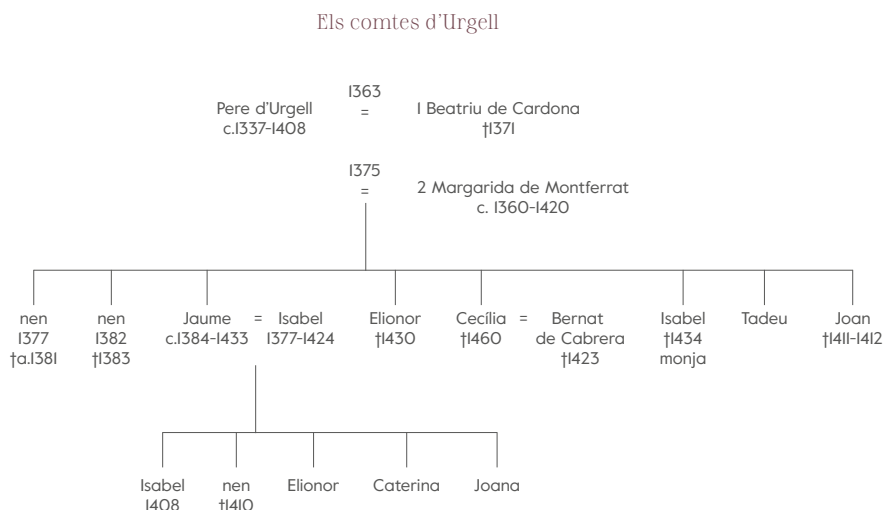

Figura 2. Arbre genealògic dels descendents de Margarida de Montferrat i Pere d'Urgell (Autora: Virginia Costafreda).

Havien passat els anys i els comtes havien tingut altres fills i filles, tot i que no en coneixem els detalls. Una carta enviada pel rei Martí al comte d'Urgell, l'1 d'agost de 1397, podria tenir a veure amb un altre dels infantaments de la comtessa. El comte havia escrit al seu cosí, el rei, per excusar-se de no haver anat a la seva presència a causa

La malaltia de la comtessa que mencionava el rei a la carta podria ser una complicació relacionada amb l'embaràs o el naixement de Joan, el fill petit dels comtes d'Urgell. D'aquest noi, Monfar fa constar que va morir durant l'interregne a l'edat de 14 anys (MONFAR 1853, II, 264-265). El darrer document en què consta és d'octubre de 1411, i si hagués nascut al voltant d'aquella data de 1397, en el moment de la mort, que es va produir entre la tardor de 1411 i la primavera de 1412, hauria tingut 14 anys exactes.

Zurita menciona un altre fill dels comtes anomenat Tadeu (ZURITA 1562, 341). Monfar també en parla en indicar que la notícia d'aquest fill figurava al testament del comte

Pere. Aquest document, que es conservava a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, actualment no es pot consultar perquè es considera desaparegut. Els dos historiadors devien consultar el testament del comte, però Zurita indica, a més de Tadeu, els mateixos fills que consten a la documentació actualment conservada.

En canvi, Monfar refereix una altra filla, anomenada Beatriu, i un altre fill, Antoni, i assenyala que van ser els primers i que van morir joves (MONFAR 1853, II, 259). Jaime Villanueva també menciona el fill Antoni fent constar que ha obtingut la informació d'un relat anònim (CORTÉS 1976, 248). Per tant, el nom d'Antoni devia provenir del manuscrit anònim que va recollir el testimoni de Cecília d'Urgell: «en lo temps de la dita destrucció fo apartat un fadrinet petit, germà del dit comte d'Urgell, qui era apellat Antho-ni» (SALAS ed. 1931, 139). Sembla que aquest nom, Antoni, és una confusió de l'autor anònim amb el nom del fill petit, Joan, que va morir en plena adolescència, durant l'interregne. Com que aquests dos fills, Beatriu i Antoni, no consten a la documentació, no es tenen en compte en l'arbre genealògic adjunt.

4. Les filles dels comtes. Projectes de matrimoni

No es coneixen de forma documentada la data ni l'ordre del naixement de les filles. Seguint Zurita, s'ha considerat que la gran era Elionor. A favor d'aquest supòsit hi ha el dot que va deixar el comte Pere a les filles en el testament, que era significativament més alt en el cas d'Elionor. Per a les dues filles grans s'haurien concertat matrimonis i, per a la petita, el destí hauria estat entrar en religió. Per aquest motiu, la filla petita, Isabel, hauria professat al monestir de Sixena. El comte Pere recomanava prendre aquestes mateixes decisions en el seu testament en relació amb les possibles filles del seu hereu.

El mateix any que hauria nascut el seu fill petit ja consta que els comtes feien gestions matrimonials per casar els fills més grans. En els tractes matrimonials, conservats en documentació de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, hi va intervenir el rei Martí. També hi va participar la comtessa Margarida, ja que les cartes enviades pel rei anaven dirigides a la comtessa i al seu marit, o només a aquesta última, fins i tot en vida del mateix comte.

L'any 1397 consta el projecte de matrimoni d'una de les filles amb un fill de Branca Dòria.³ La iniciativa s'hauria produït durant un intent d'acord del rei Martí amb aquesta família sarda, que va protagonitzar nombroses revoltes contra els reis d'Aragó (GARRIDO 2010, 171). L'any següent hi ha el projecte de casament d'una de les filles amb el comte de Foix.⁴ No consta quina de les filles era concernida en aquests projectes, que no van arribar a bon port, però segurament es tractava d'Elionor.

Pel que fa als nois, també estan documentats diferents tractes matrimonials. A mitjan novembre de 1399 hi ha el projecte de matrimoni del fill dels comtes i la infanta Joana, filla del rei Joan i jove vídua del comte de Foix.⁵ Els tractes van continuar fins que, pel maig de 1400, el rei reconeixia per carta a la reina vídua Violant que el matrimoni s'havia desestimat.⁶ Segurament no es va realitzar pels greus problemes de salut de la infanta, que va morir jove.

Un altre projecte que no va reeixir va ser el de casar Jaume d'Urgell amb Joana de Prades. El rei Martí escrivia el mes de juny de 1400 a la comtessa Margarida sobre aquest matrimoni.⁷ Tampoc no va prosperar, l'any 1402, l'intent de maridar Sança Ximenis, filla de Bernat de Cabrera, amb el fill petit del comte Pere d'Urgell (VALERO 2005, 48). Finalment, l'any 1405 es va saber que l'escollida com a futura comtessa d'Urgell seria la germana del rei Martí, la infanta Isabel.

Tot i que el primer projecte amb els Prades no va arribar a tenir èxit, els tractes amb aquesta família van continuar. La segona proposta va ser amb el fill petit i va ser atesa després de la mort del seu pare, el comte Pere d'Urgell, que va traspasar el mes de maig de 1408. Així, aquella tardor es concertava el matrimoni de Joan d'Urgell amb Joana, neta de la comtessa de Prades. El mes de juny següent, el rei comunicava a la seva cosina Margarida que hi donava la seva conformitat i demanava que, sense més dilació, se signessin els capítols (GIMÉNEZ 1901, 252-253).

En aquells mateixos dies de 1409, Jaume d'Urgell havia estat nomenat lloctinent general, quan res no feia presagiar la tragèdia que estava a punt de succeir. Malauradament, a primers d'agost arribava la notícia a Barcelona de la mort de l'hereu de la Corona, Martí el Jove. Havia mort a Sardenya poc després d'haver obtingut una gran victòria contra la resistència sarda. A causa d'aquesta desgràcia, el rei es va veure empès a buscar un nou successor. Segons Valla, Cecília d'Urgell va ser una de les dues candidates a casar-se amb el rei Martí (LÓPEZ ed. 2002, 134). Finalment, el rei va escollir Margarida de Prades, que havia estat donzella de la reina Maria, i s'hi va casar el mateix mes de setembre. Pel que fa a Cecília, no sabem si, abans o després de l'esdeveniment ara esmentat, s'havia compromès amb l'hereu del comte de Cardona. La mateixa comtessa Margarida informa en el primer procés que els capítols ja estaven signats abans de la declaració de Casp (BOFARULL ed. 1868, I, 381).

Al mateix temps es portava a terme un altre projecte de matrimoni, el d'Elionor amb el fill gran del rei de Portugal. El projecte ja estava en marxa el 28 de març de 1409, quan el rei escrivia a la comtessa d'Urgell perquè enviés un home de confiança al país lusità per fer els trac-

tes (GIMÉNEZ 1901, 256-257). Segurament era amb motiu d'aquestes gestions que el rei Martí, el mes de gener de 1410, demanava a la comtessa Margarida que l'anés a veure. Margarida ja s'havia desplaçat a Bellesguard el darrer dia d'aquell mes (GIRONA 1915, 652). El projecte anava endavant i, el 8 d'abril de 1410, el rei enviava el seu ambaixador, Martí de Pomar, amb el memorial per al matrimoni d'Elionor d'Urgell amb el fill primogènit del rei de Portugal. Si per cas el projecte amb l'hereu del tron lusità no podia reeixir, es lliurava una altra creença per fer el tracte amb el fill segon en les mateixes condicions. El rei afegia al dot d'Elionor, que era de 40.000 florins, 10.000 florins més de la seva part, «per tal com lo dit senyor ha singular afecció e amor intrínseca a la dita dona Alienor, neboda sua, la qual ha en compte de filla, trobaria fort gran plaer que'l dit matrimoni vengués a bona fi e desijada conclusió», i remarcava aquesta deferència cap a la noia.⁸ L'afegit que feia el rei al dot d'Elionor fa pensar que devia ser el seu padrí i que el nom l'hi devia haver posat en homenatge a la seva difunta mare, la reina Elionor de Sicília.

Els quatre darrers prometatges van quedar en ferm, encara que el d'Elionor no havia conclòs del tot. El fet que el seu germà li cedís part del seu patrimoni fa pensar que no van tenir temps de signar els capítols matrimonials abans de la mort sobtada del rei Martí. Finalment, dels quatre compromisos matrimonials només es va realitzar el de Jaume d'Urgell i la infanta Isabel, que es va celebrar a València l'any 1407 (COSTAFREDA 2013, 137).

5. Bones relacions amb els reis i infants

La correspondència dels reis i dels infants amb la comtessa Margarida mostra unes relacions molt cordials. Diverses cartes de Violant de Bar, mentre era duquessa o després, quan va ser reina, ens confirmen la bona relació que hi havia entre l'una i l'altra. Ja s'ha comentat que Violant va felicitar Margarida quan va tenir un fill, el mes de desembre de 1382. La duquessa compartia joia amb ella, ja que havia infantat recentment Jaume. El mes de juny de l'any 1386, aprofitant que feia parada a Tàrraga, la duquessa escrivia al comte d'Urgell i li demanava si la comtessa podia visitar-la, ja que feia tres anys que no es veien.⁹ En aquell moment, tant Violant com Margarida podien compartir la joia dels seus fills, només enterbolida per la mala relació que mantenien els ducs amb el seu pare, el rei Pere. Cap de les dues no podia imaginar els anys finals d'amargor que els esperaven.

Un cop assolit el tron, la muller de Joan I, durant els primers anys del regnat, es va dirigir diverses vegades a la comtessa d'Urgell amb la finalitat de recomanar-li certes

persones.¹⁰ Els reis Joan i Violant fins i tot van fer, l'octubre de 1391, una estada llarga a Balaguer, on es van estar força dies (SCHWARTZ - CARRERAS 1892, 21). Les nobles devien compartir el drama que suposava la pèrdua de dos dels fills de Violant, tan esperats per assegurar la successió, ja que la comtessa també havia passat els primers anys pel mateix calvari. Després de la mort de Joan I, Violant també va agrair la carta de condol que la comtessa li va fer arribar (ARCHIVO 2018, 182).

S'ha vist, en l'animadversió que va existir entre Violant de Bar i la darrera muller de Pere III i futura sogra de Jaume d'Urgell, la difunta reina Sibilla, un altre motiu de les intrigues de la cort contra l'urgellenc (XURIGUERA 1977, 18; SABATÉ 2007, 293). En canvi, Teresa Vinyoles, que presenta uns perfils de les dones implicades en el conflicte successori força allunyats dels que ha llegat la tradició historiogràfica, creu que no hi havia enemistat entre Margarida i Violant de Bar, ni tampoc amb la infanta Isabel (VINYOLES 2013, 215). Aquesta relació cordial es devia refredar, lògicament, quan el comte Jaume va competir amb el net de Violant per la corona, ja que van passar a defensar candidatures rivals.

Margarida havia mantingut també molt bona relació amb el germà i successor de Joan I, el rei Martí l'Humà, amb qui tenia afinitats. El rei donava suport a la comtessa en els seus projectes constructius, entre els quals n'hi havia de caire religiós i residencial. Així, l'any 1400, Martí demanava cinc esclaus als abats de Poblet i Santes Creus per a l'obra que la comtessa estava fent a l'horta de Balaguer, on construïa cases i un verger.¹¹ Aquest projecte que portava a terme Margarida tenia a veure amb el llibre de Pal·ladi que l'any 1404 el rei li demanava (GIRONA 1915, 547). Era el tractat d'agricultura d'aquest autor romà, una mena de calendari de pagès amb les feines per dur a terme durant l'any. Que el rei Martí sol·licités aquest llibre a la comtessa mostra l'interès que la noble tenia en la construcció i la gestió d'una residència rural que també comptés amb una explotació hortofrutícola (VELASCO - FITÉ 2016a, 32-33). També l'any 1408, el rei va sol·licitar al papa una subvenció per a l'església fundada per la comtessa Margarida prop de la seva casa de Bellacull, anomenada vulgarment «Beatitudini», i, més endavant, li va regalar quatre esclaus per continuar les obres de l'alberg que estava construït a Balaguer (GIMÉNEZ 1901, 236 i 264). Totes aquestes notícies devien fer referència a la mateixa finca, que havia de tenir un edifici residencial amb una església i un verger. Devia ser la que, en documentació del rei Ferran, anomenen «casa forta de la comtessa», que es trobava prop del convent de predicadors i que, per ordre reial, els va ser lliurada després que l'embarguessin als comtes. Tot i que la casa ja no es conservava, Monfar dona referències de l'indret on estava situada, ja que, en el seu temps, hi havia

una capella anomenada de Nostra Senyora de l'Horta (MONFAR 1853, II, 481 i 516).

El balanç d'aquesta primera etapa de Margarida no podia ser més positiu. En l'àmbit familiar, va gaudir de l'estimació de l'espòs i dels fills, i va tenir una excel·lent relació amb la família reial. De tota manera, hi ha qui ha volgut deduir trets negatius del caràcter de la comtessa i del seu fill Jaume a partir de la correspondència d'ella amb el rei Martí. Així, Giménez Soler apunta que, quan el rei Martí li va oferir la lloctinència, el comte Jaume ja estava sotmès a la voluntat de la seva mare, i que aquesta convicció que tindria el rei va perjudicar el comte en el moment de buscar hereu al tron. Per provar-ho, l'historiador argumenta que no hi ha cap carta del rei al comte sense una altra a la comtessa, i que tots els negocis els tractava també amb ella (GIMÉNEZ 1901, 138).

Sobre aquesta duplicitat en la correspondència, s'ha de dir que Martí l'Humà tenia el costum d'enviar cartes a la comtessa Margarida encara en vida del seu espòs Pere d'Urgell quan buscava una aliada per aconseguir que el comte fes el que ell desitjava. Llavors, ja el rei demanava a la comtessa que instés el marit, «pregam-vos, com pus afectuosament podem, que per açò vos placia fer així solícita e continua instància vers lo dit comte», per accomplir el seu objectiu.¹² D'aquesta pràctica habitual del rei Martí no es pot pas deduir que el comte Pere fos submís a la voluntat de la seva muller, ni que ho fos el seu fill Jaume. En tot cas, es podria pensar en la poca autoritat que demostrava el rei o, encara més, es podria atribuir als seus dots diplomàtics i a l'excel·lent relació de confiança que mantenia amb la comtessa Margarida. Les interpretacions poden ser diverses, però d'aquesta doble correspondència no es pot inferir que el comte Jaume fos un home sense caràcter i dominat per la seva mare.

6. Intervenció de la comtessa en projectes artístics

Com que Pere d'Urgell tenia una bona situació econòmica, la comtessa podia emprendre projectes que eren manifestació del seu gust exquisit i també de les seves preocupacions socials i espirituals. Ja s'ha parlat de l'alberg amb església i verger que estava construint a l'horta de Balaguer. També es demostra la intervenció de Margarida, per la presència del seu escut al costat del de l'espòs, en les pintures murals de Sant Miquel de Montmagastre i en el retaule d'Albesa (VELASCO - FITÉ 2011, 141).

El rei Martí, arran de la seva amistat amb Margarida, li va regalar una estella de la veracreu que havia aconseguit del papa cismàtic Benet XIII. El lliurament de la relíquia

Figura 3. Detall del retaule d'Albesa amb els escuts dels comtes Pere d'Urgell i Margarida de Montferrat (Foto: Virgínia Costafreda).

es va fer el mes de novembre de l'any 1400 (GIRONA 1913, 157 i 177).¹³ La peça d'orfebreria que es va haver de fer segurament tenia a veure amb el pagament efectuat pel clavari de la vila de Granollers, en data 15 d'abril de 1406, a l'argenter Marc Canyes per la confecció d'un reliquiari per al *Lignum Crucis*. També s'ha localitzat una altra època de l'any 1408, en què els prohoms d'aquesta vila vallesana van pagar dues copes d'argent destinades a la infanta Isabel, nova senyora de la vila pel seu matrimoni amb el fill dels comtes (DALMASES 1992, II, 46 i 143). No ha d'estranyar que el pagament d'aquests objectes el fessin els de Granollers, ja que aquesta vila havia estat adquirida pel comte Pere d'Urgell.¹⁴ Per tant, com que l'any 1406 Margarida de Montferrat era la senyora d'aquesta vila del Vallès, seria lògic que la peça pagada pel clavari fos destinada a custodiar la relíquia que el rei Martí havia regalat feia pocs anys a la comtessa. Segurament, com altres obres similars d'aquell temps, el reliquiari tenia la forma d'una creu d'altar ricament guarnida.

A més, aquest reliquiari de la veracreu també podria tenir a veure amb una valuosa creu d'altar d'or guarnida amb perles i pedres precioses que era propietat de la comtessa i que li va requisar Ferran d'Antequera. Aquesta creu, pel seu valor artístic però sobretot religiós, va ser separada de la resta de joies comtals embargades, i el rei Ferran la va regalar a la seva muller, la reina Elionor

(GIMÉNEZ 1901, 377). Es pot suposar que aquesta creu portava incorporat l'escut esmaltat de la comtessa, raó per la qual s'identificava clarament com un objecte que li pertanyia. Les armes dels Montferrat figuraven en altres joies valuoses que també van ser embargades als comtes i en diversos objectes que els van pertànyer (VELASCO - FITÉ 2016b, 75).

Figura 4. Caixa funerària de la filla Isabel d'Urgell, monja de Sixena (Foto: Virginia Costafreda).

7. Margarida al llit de mort de Martí l'Humà

Fins al 1410, la imatge de la comtessa Margarida que hauria quedat per a la posteritat, si la situació no s'hagués torçat, hauria estat molt positiva. Però el curs de la història va canviar completament des del moment de la mort del rei Martí.

Margarida de Montferrat fa acte de presència a primera línia del conflicte successori en els darrers moments de la vida del rei. I ho fa amb Lorenzo Valla, l'humanista de la cort del Magnànim que va recollir testimonis orals per confeccionar una obra de lloança dedicada al pare del seu mecenes. Aquest autor insinuava que la mare i la muller del comte d'Urgell haurien enverinat el rei Martí per evitar la legitimació del seu net Frederic. Les dones serien responsables d'un àpat sospitós a partir del qual el rei va començar a trobar-se molt malament (LÓPEZ ed. 2002, 145-146). El cronista, tot i recollir el rumor de l'enverinament, també citava el testimoni del mestre d'albardans del rei, mossèn Borra, que no ho creia: «Los médicos vieron que podían ser indicios de veneno, peste o cualquier otra cosa. La persona que lo vio dice que no sabe con exactitud qué pudo ser; esa misma persona es la que no cree que el rey muriera envenenado. Se trata de Borra, un eximio bufón» (LÓPEZ ed. 2002, 148). Tot

i que el mateix Valla reconeix que podia ser la pesta, «llança la pedra contra la família del comte d'Urgell» (GARRIDO 2013, 124).

Després d'insinuar que el rei havia estat assassinat, el relat del cronista contra l'actuació de la comtessa continua, i serà sovint mencionat posteriorment, quan es parlarà de les darreres hores del rei Martí l'Humà. L'escena se situava a la cel·la de l'abadessa del monestir de Valldonzella la nit del 30 de maig de 1410, on es trobava molt malalt el rei Martí i on havien acudit l'esposa i la mare del comte Jaume. En un cert moment, s'acosten al moribund i li pregunten que proclami el comte d'Urgell successor. Com que el rei no respon i està com endormiscat, Margarida el pren pel pit de la camisa i li diu: «Del meu fill és la successió del regne! Del meu fill, a qui vetes succeir contra llei i justícia!» El rei li contesta: «Ho ignoro i no crec que sigui així». En aquell moment, Guillem de Montcada i un dels llegats de Barcelona, retirant el braç de la dona, li demanen que toqui el rei amb més respecte (LÓPEZ ed. 1970, 85). El relat de Valla ha servit sovint per il·lustrar la falta de respecte de l'ambiciosa comtessa cap al rei moribund, i a Sobrequés per qualificar la intervenció del Montcada de correcta, ja que aparta «una dona que ha perdut els nervis davant d'un moribund» (SOBrequÉS 1966, 59).

Abans d'aquesta escena, haurien fet acte de presència el conseller barceloní Ferrer de Gualbes i els seus acompanyants, no identificats, amb instruccions de recollir el consentiment del rei per elegir successor per la via de justícia. Per un defecte de forma, l'acta que van aixecar aquella nit no hauria estat vàlida i l'endemà al matí hi van tornar amb el mateix propòsit i en van aixecar una altra. A l'acta del dia 31 hi falten les signatures de tres dels assistents de la nit anterior. Soldevila en veu dos, el bisbe i el governador de Mallorca, de decantats cap al comte d'Urgell, i apunta que potser s'havien adonat de la finalitat de la maniobra i havien evitat tornar a col·laborar-hi (SOLDEVILA 1965, 49).

S'ha qualificat la delegació encapçalada pel Gualbes de «conxorxa barcelonina», ja que s'hi ha vist el propòsit d'impedir que el successor fos el comte d'Urgell (XURIGUERA 1977, 25). Precisament, un dels arguments utilitzats per alguns historiadors per rebatre l'acusació que tot plegat era una conxorxa era la presència i la signatura de Guillem Ramon de Montcada. I això perquè Santiago Sobrequés identificava aquest testimoni de les actes del 30 i 31 de maig de 1410 amb el senyor d'Aitona en considerar que no hi havia cap altra persona amb aquests noms i cognom que fos adulta en aquell moment. Per explicar les contradiccions d'aquesta identificació, l'historiador estima que aquest noble no es va adonar cabalment de l'abast de la maniobra per afavorir Lluís d'Anjou i que després devia tenir motius per penedir-se'n, ja que aquell

posicionament no lliga amb la seva actuació posterior com a ferm partidari de Jaume d'Urgell (SOBREQUÉS 1966, 58-59). A partir d'aquesta identificació, sovint s'ha destacat, com a garantia de la neutralitat i la veracitat dels fets ocorreguts en les darreres hores del rei, la presència d'aquest noble, a qui s'ha identificat amb el senyor d'Aitona, que va ser partidari de Jaume d'Urgell i impulsor del Parlament urgellista de Mequinensa.

Sobre la trajectòria de Guillem Ramon de Montcada, fill del senyor d'Aitona, se sap que va ser nomenat governador de València pel rei Martí. Quan va arribar la notícia de la mort de Martí el Jove, el rei li va ordenar que s'embarqués cap a Sardenya amb tota la seva gent, ja que era necessària la seva presència a l'illa (BOFARULL ed. 1847, 135). Així, aquest noble, el mateix mes d'agost de 1409, va organitzar i comandar una expedició cap a terres sardes i va deixar el càrrec de governador. En quedar la ciutat del Túria sense autoritat, la violència entre bàndols es va agreujar. A finals de novembre, va ser substituït en el càrrec de governador de València per Arnau Guillem de Bellera (NARBONA 2011, 205). No consta que hagués tornat de Sardenya en vida del rei Martí.

Aquesta identificació feta per Sobrequés s'ha de revisar a partir de nova documentació que ha aparegut recentment (LÓPEZ 2013). En aquests documents, fins fa pocs anys inèdits, redactats en les darreres hores de Martí l'Humà, hi apareix un Guillem Ramon de Montcada que no era el fill del baró d'Aitona, sinó el fill homònim de qui havia estat marquès de Malta. Aquest noble sicilià va obtenir donacions del rei Pere i de l'infant Martí a canvi del rapté i lliurament de la reina Maria de Sicília (FERRER 2015, 31).¹⁵ Però, més endavant, va ser condemnat per rebel·lió i desposseït dels seus títols i propietats per Martí el Jove (GARRIDO 2010, 100, 114, 130 i 184-186).¹⁶ Segons la nova documentació, en els darrers moments de vida de Martí l'Humà, el fill d'aquest Montcada sicilià aconseguia de forma sorprenent la restitució del marquesat de Malta confiscat al seu pare.¹⁷ Precisament, el document anterior de l'acta aixecada per Ferrer de Gualbes sobre la voluntat del rei respecte a la successió és el de la restitució al Montcada sicilià (LÓPEZ 2013, 236). Per altra banda, aquest noble Guillem de Montcada també és mencionat per Valla en un altre passatge de la seva crònica, en què el fa partidari de Lluís d'Anjou (LÓPEZ ed. 2002, 77). La ideologia del personatge identificat per Sobrequés resultava contradictòria, problema que el mateix historiador havia copsat, i, per poder resoldre'l, va concloure que Valla es va confondre quan el va fer partidari de Lluís d'Anjou (SOBREQUÉS 1966, 58-60). Però Valla, un historiador perspicaç, no es va confondre, sinó que parlava d'una altra persona, un noble partidari del net de Joan I que era a la cambra de Valldonzella quan hi va entrar Margarida de Montferrat i també quan,

poc després, hi va aparèixer la delegació encapçalada per Ferrer de Gualbes. Entre els documents redactats l'endemà, durant les darreres hores de vida del rei, immediatament després de la restitució del marquesat de Malta a Guillem Ramon de Montcada, apareix ell mateix signant en primer lloc, com a testimoni, l'acta de la suposada darrera voluntat del rei sobre la successió. Aquest personatge no era l'urgellista, fill del senyor d'Aitona, sinó el cavaller homònim, membre de la branca siciliana d'aquesta nissaga.

L'encara considerat, en estudis recents, testimoni urgellista (GARRIDO 2011, 161; LÓPEZ 2013, 266) ja no es pot tenir per tal, i l'ambient de conxorxa dels contraris al comte d'Urgell al voltant del rei moribund es fa molt més patent. És més, en vista d'aquest quadern notarial amb les últimes voluntats del rei, López observa que «el rey Martín desplegó una notable actividad durante sus últimas horas. O, al menos, en torno suyo se desplegó una notable actividad jurídica». Així, aquestes donacions d'última hora també es produeixen en el cas d'altres testimonis de la famosa acta (LÓPEZ 2013, 235-236 i 239).¹⁸ Si es comparen aquestes darreres concessions reials i els signataris de l'acta aixecada per Ferrer de Gualbes, s'observen diverses coincidències, com la del mencionat Guillem Ramon de Montcada, que obté del rei Martí una concessió sobtada i d'última hora, que esdevé molt sospitosa. L'ombra de la corrupció plana en tot aquest afer.

De forma inexplicable, tot i que el rei Martí, el dia abans de morir, va poder afegir un codicil al seu testament, no va nomenar successor. Sobre això, Flocel Sabaté puntualitza que el rei «no va ser degudament advertit pels qui l'acompanyaven en aquell moment, perquè ja els estava bé la situació» (SABATÉ 2007, 291). Ernest Belenguer també es fa ressò del relat desqualificador de Valla contra la comtessa, però adverteix que la mare del comte Jaume va ser conscient del complot contra el seu fill: «Margarida de Montferrat, qui increpava amb violència el rei, ja que no nomenava el seu fill allí mateix com a hereu. Margarida veia com tot s'havia preparat acuradament contra Jaume». Aquest historiador també està d'acord a censurar l'actitud dels qui rodejaven el rei Martí en el seu llit de mort: «és evident que tots aquells que l'envoltaven no li recordaren aquesta absència de nomenar hereu perquè possiblement no els convenia» (BELENGUER 2012, 41-42). Aquesta errada ha estat qualificada de la més greu del govern del rei Martí, ja que va suposar «l'entronització d'una dinastia castellana que no s'adaptà mai al país» (FERRER 2015, 11).

Quan Margarida de Montferrat va entrar en aquella cambra mortuòria de Valldonzella, segurament es va adonar de seguida que l'ambient dominant no era procliu al seu fill i que s'estava covant alguna cosa més

contra Jaume d'Urgell. El Guillem de Montcada que va apartar la comtessa del rei ho va fer perquè destorbava els seus plans. Molt pocs defensen la determinació de la comtessa mare i de la infanta en aquell moment crucial. Ho fa Ferran Soldevila, que creu que no se'ls pot fer cap retret quan escriu:

«Si aquesta relació és exacta, i la història ens digués que havien intervingut per aconseguir tornar un moment a la lucidesa justiciera i patriòtica aquella còrpora moribunda i l'esperit d'aquell rei que, àdhuc prop la mort, es refusava a designar com a successor un príncep de la seva nissaga, fill d'aquella Catalunya que ell havia tan eloqüentment lloiat, no sabríem sorprendre'ns massa, ni sabríem fer-los-en retret» (SOLDEVILA 1962, 564).

En aquella cruïlla històrica, les úniques persones que consta que van recordar al rei l'obligació de nomenar successor van ser la seva germana Isabel i la mare del comte d'Urgell. Però els qui van divulgar el que va succeir en aquella cambra de Valldonzella, i que també van informar el cronista Valla, ja es van cuidar de desacreditar l'actuació de la infanta i la comtessa, acusant-les de maltractar el rei i fins i tot d'enverinar-lo.

8. La mort de Joan d'Urgell durant l'interregne

No es coneixen gaires detalls sobre la comtessa durant l'interregne. A finals del mes de maig de 1411, Violant de Bar presentava una queixa al Parlament de Barcelona per l'admissió dels representants de la mare del comte d'Urgell i del seu fill Joan. La reina vídua considerava que, en ser el comte Jaume persona interessada en l'afer de la successió, la seva mare i el seu germà no havien de ser presents en les sessions (VENDRELL 1992, 51).

Per un dels testimonis del procés, se sap que, en una data no precisada però anterior a la declaració de Casp, la comtessa i el seu fill Jaume s'havien desplaçat fins a Sant Boi de Llobregat (BOFARULL ed. 1868, I, 382). Aquest lloc era senyoriu d'un ferm partidari de Jaume d'Urgell. Es tractava d'una localitat on acostumava a romandre el comte d'Urgell quan no se li permetia l'entrada a Barcelona, i on també es devia estar el seu germà Joan, tot i que a ell sí que li permetien assistir o enviar representants al Parlament que se celebrava a la ciutat comtal. Precisament, és a Sant Boi on s'esdevé la mort de Joan, el fill petit de Margarida (GIMÉNEZ 1901, 374). Aquesta mort prematura devia ser un cop molt dur per a la comtessa.

La mort enigmàtica de Joan d'Urgell s'ha aprofitat per formular la més greu acusació contra el seu germà Jaume. El primer que en parla és Jerónimo Zurita, tot i que presenta l'acusació com un rumor. Així, quan aquest his-

torador menciona els altres fills del comte Pere d'Urgell, Tadeu i Joan, afegeix: «y a uno destes fue pública fama que hizo matar don Jayme, su hermano, con veneno, por codicia de suceder en su estado y así permitió nuestro señor que él fuese privado de la sucesión destes reynos, siendo el que más derecho y justicia tenia a ellos, conforme a la común opinión de las gentes» (ZURITA 1562, 341). Pocs anys després, el frare dominic valencià Vicent Justinià Antist relatava una trobada, fins llavors mai mencionada, entre Jaume d'Urgell i Vicent Ferrer, en la qual el frare, davant les recriminacions del comte, el va acusar d'haver comès un greu pecat que li hauria impedit ser rei. L'autor també recollia el rumor sobre la naturalesa d'aquest pecat secret: «según algunos, fue que mató a un propio hermano suyo del mesmo conde» (ANTIST 1575, 165-166). Els successius hagiògrafs dominics del sant van continuar recollint aquest rumor i acusant de forma contundent el comte d'Urgell de fratricida. Tot i això, s'anava canviant el lloc i el moment de la suposada trobada, davant les objeccions presentades per alguns historiadors a la possibilitat que s'hagués produït. Es podria pensar que l'interès de propagar aquesta calúmia seria justificar que la tria feta per fra Vicent Ferrer, instrument útil del canvi dinàstic, va ser «per iustitiam secundum Deum», com el mateix frare va proclamar a Casp.

9. «Fill, o rei o no res»

Després de la declaració de Casp, i mentre a Balaguer es debatia el partit que havia de prendre el comte, Jaume, per assegurar el futur de la seva família, va repartir els senyorijs del comtat entre la seva mare, la infanta Isabel i la germana gran, Elionor. Després de la cessió, la comtessa mare, com a nova titular dels dominis del comtat situats a l'Aragó, va enviar un procurador a Saragossa a fer obediència al rei. Tot i aquest acatament, s'ha volgut veure en la influència de la mare la principal causa de la rebel·lió del fill. La fama de Margarida ha passat a la posteritat lligada a una frase que ha fet fortuna i que, segons s'ha dit, va repetir al comte Jaume per abocar-lo a la confrontació: «Fill, o rei o no res!».

L'aragonès Zurita és el primer que menciona aquesta expressió, tot i que no diu d'on l'ha tret: «la condesa doña Margarita, su madre, que principalmente había de procurar de salvarle de aquel peligro, que como una furia le solicitaba con gran instancia y requería que propusiese en su pensamiento que le convenía reinar o no vivir, diciéndole en lenguaje catalán: Fijo, o rey, o no nada». Aquest autor també retreu a la comtessa que no es limités a les funcions pròpies del seu sexe: «se entremetía en los cuidados de la guerra, dejando los de mujer» (ZURITA 1578, 79 i 98). Molts dels historiadors que es van basar en

Zurita van repetir la frase atribuïda a la comtessa com a prova dels mals consells que va donar al seu fill.

L'autor del relat anònim també atribueix una expressió similar al mateix Jaume d'Urgell, que l'hauria pronunciat per instigació de la seva mare i de la seva esposa, les quals li haurien desaconsellat mantenir la fidelitat al rei: «las donas faheren revocar la procura al compte e li faheren dir que ell volia ésser rey, o no-res». En un altre paràgraf del manuscrit apareix una frase semblant, que descriu un acte realitzat pel comte poc abans de la rendició: «Jo avia votat nunca llevar-me la barba fins fos rey o no-res» (SALAS ed. 1931, 25 i 31). L'autor anònim no només carregava a la seva mare la culpa de l'enfrontament del comte amb el rei, sinó també a l'esposa. Aquest text, tot i que conté errades sobre les circumstàncies de la mort de la comtessa mare i de la infanta, té el valor de retratar una opinió real entre la gent del moment històric en què va ser escrit.

Pel que fa als comentaris poc afortunats que Monfar dedica a la comtessa, també repeteix la que esdevindrà famosa frase, alhora que li retreu que s'arrogui atribucions que no li corresponen com a dona: «quiso que su hijo pusiera aquel negocio a las armas, animándole valerosamente y más de lo que su sexo le permitía [...] y estaba repitiendo de continuo y diciéndole, Fill, o rey o no res» (MONFAR 1853, II, 452-453).

La frase va fer fortuna, especialment quan els escriptors i poetes de la Renaixença van confeccionar un mite sobre Jaume d'Urgell, en què el paper de la comtessa Margarida tenia força protagonisme. La seva figura era dramàticament utilitzada en els textos, com en l'obra teatral de Pitarrà, en què la representaven imbuïda de l'orgull d'estirp, esperonant el fill a la revolta al crit d'«o rei o res!» (SOLER 1908; SUNYER 2006, 26). Però, com afirma Teresa Vinyoles, no hi ha cap prova que la comtessa instigués a la revolta el seu fill Jaume (VINYOLES 2013, 217).

10. El setge de Balaguer

La comtessa mare, després de la declaració de Casp, s'havia traslladat a Castelló de Farfanya, però, segons un testimoni del procés, poc abans d'haver-se iniciat el setge, va tornar a Balaguer perquè «amb son fill volia viure o morir» (BOFARULL ed. 1868, I, 486). Jaume d'Urgell va reunir el seu consell, que va acordar que el comte se n'anés i que la infanta es quedés per pactar amb el seu nebot, el rei, per treure'n el millor partit possible. Diversos testimonis del procés declaraven que havien sentit dir que va ser la comtessa Margarida qui va convèncer el seu fill que es tanqués a Balaguer per temor que les iredes del rei anessin contra ella (BOFARULL ed. 1868, I, 400, 420 i 438).

Durant el setge, la falta d'aliments va arribar a tal punt que un cavaller que resistia dins de Balaguer al costat del comte va haver d'aconseguir vitualles dels mateixos assetjadors. En la declaració del procés, afirmava que «sabia greu a la dita comtessa perquè ell testimoni prenia del real carn o algunes vitualles dient que abans menjava rates o gats que res que fos dels enemichs de son fill» (BOFARULL ed. 1868, I, 227). A més de la falta d'aliments, els assetjats sofrien altres penalitats, ja que la ciutat era combatuda contínuament per tots els costats per bombardes i altres artilleries que enfonsaven part de les muralles i dels edificis. També va influir molt en l'ànim dels resistents la pèrdua per traïció de l'anomenada «casa de la comtessa», l'edifici que Margarida havia fet construir prop del monestir de predicadors.

«Jaume d'Urgell era una peça massa perillosa: calia abatré'l com fos, a ell, al seu entorn familiar i als seus partidaris fidels»

El final del comte Jaume no podia ser sinó lliurar-se a mans del rei. De tota manera, demanar el perdó reial no li va servir de res, perquè Jaume d'Urgell era una peça massa perillosa: calia abatré'l com fos, a ell, al seu entorn familiar i als seus partidaris fidels. Per això, de seguida es va obrir procés contra el comte, però també contra la seva mare i la seva germana Elionor.

11. Primer procés contra la comtessa

El primer procés contra la comtessa Margarida s'inicia a principis de desembre de 1413, quan Jaume d'Urgell encara no havia estat traslladat al seu presidi a Castella. Van ser interrogats molts testimonis, tots homes, i els interrogatoris van ser dirigits per Bernat de Gualbes, que també havia encapçalat el procés contra el comte Jaume. Gualbes, un dels tres representants dels catalans a Casp, va permetre amb el seu vot donar la corona a Ferran, cosa que el Trastàmara va recompensar nomenant-lo vicecanceller. Esperar que Margarida confiés en algú com Bernat de Gualbes era endebades, i els requeriments d'ell perquè declarés eren furgar en la ferida.

S'ha recriminat a Margarida que, malgrat totes les reflexions que se li van fer, «va continuar entestada a no voler respondre» i que, al final, «la seva actitud començà a ésser insegura, contradictòria; cercà únicament passar el temps, i acabà per dir que no volia defensar-se»

(VENDRELL 1956, 173). Aquesta apreciació sorprèn, ja que la comtessa no renunciava a la seva defensa, però, davant els requeriments reiterats de Bernat de Gualbes, reivindicava el fet que el rei l'hagués perdonada i demanava insistentment advocats que la defensessin. Quan, per darrera vegada, era interrogada, aquest cop pel regent de la cancelleria, Berenguer Colom, per absència del vicecanceller Gualbes, la comtessa, sincerant-se a propòsit del que temia sobre la sort del seu fill, descrivia així la seva dramàtica situació:

«Micer Berenguer, jo son torbada per diverses esguards et lo principal és perquè son certificada que mon fill està a la mort et, que axò no contrastant, lo Senyor Rey lo ha fet caminar et portar no sé on, perquè jo presumesch sie mort; axí mateix per ço que'l senyor Rey me fa, qui segons altres vegades he dit, [...] m'a feta gràcia et remissió, bastant segons damont he dit; et ara va darrera ço del meu, segons apar, la qual cosa parlant ab sa reverència no creu puxe fer per justícia. Jo no he renunciat a sa gràcia, ne vull renunciar, jatsie no haja fet mal, et d'altra part que jo no he un scrivà ni un hom qui'm volgués haver scrit un mot, ni anat en un loch per mos afers; tots me dien que han dubte no'n haguesen desgrat del Senyor Rey més avant; que jo no he sinó un advocat, del qual per cabal jatsie bon hom, en tan àrdua causa com és aquesta, et axí jo no'm sé que'm digua» (BOFARULL ed. 1868, I, 487).

Aquesta darrera declaració de la comtessa en el primer procés evidencia que la seva actitud no era insegura ni contradictòria, i en cap moment no va dir que no volgués defensar-se, tot i que no sabia com fer-ho. La seva actitud és digna, no acusa ningú ni tampoc es treu la responsabilitat de sobre. Com que el principal argument al qual podia agafar-se era que el rei, en el moment de la rendició, li va dir que la perdonava, veia clarament que tot depenia de si el rei mantenia o no la seva paraula, i per això, finalment, se sotmetia a la voluntat reial.

D'entre les primeres declaracions de testimonis hi ha les de dos prohoms agramuntins que van participar en la capitulació de la vila del Sió i que havien tingut tracte directe amb els comtes, ja que els havien encomanat diverses missions: Tomàs Sacosta i Bernat de Torremorell. El primer atacava durament la comtessa acusant-la d'haver-lo enviat a contractar tropes estrangeres (COSTAFREDA 2016, 150). En canvi, el segon la defensava assegurant que volia que el seu fill es reconciliés amb el rei, i li treia responsabilitat en l'intent d'entrar a Lleida per Sant Joan. Hi ha un altre testimoni que parla a favor de Margarida, el prevere d'Àger, Joan Figuera, que, en descàrrec de l'acusada, va declarar que ella creia que la gent s'havia armat, en l'afer del dia de Sant Joan, per

combatre el comte de Cardona. Va relatar que, quan la comtessa es va assabentar que l'objectiu era entrar a Lleida, el va enviar a Balaguer per parlar amb el seu fill i amb els seus consellers Fluvià i Tristany per advertir-los «que açò per res nos faes, car si ho fehie, allò serie destrucció d'ell et de tota sa terra» (BOFARULL ed. 1868, I, 389 i 445). Una frase que esdevindria premonitòria. Giménez Soler també és de l'opinió que la comtessa no va tenir coneixement de l'intent d'entrar a Lleida fins poques hores abans de sortir de Balaguer, tal com relata l'esmentat testimoni (GIMÉNEZ 1901, 167).

«La majoria de testimonis carreguen contra Margarida i l'acusen de ser còmplice i fins i tot instigadora de la rebel·lió del fill»

La majoria de testimonis carreguen contra Margarida i l'acusen de ser còmplice i fins i tot instigadora de la rebel·lió del fill. En la major part de casos, assenteixen a les preguntes de l'interrogatori amb arguments sobre el que han sentit dir o el que era pública fama. En canvi, les declaracions dels pocs testimonis que defensaven la comtessa tenen interès si es considera que no hi tenien res a guanyar i molt a perdre. El mencionat Bernat de Torremorell volia deixar clar que, tot i els rumors, no coneixia ningú que hagués escoltat de la mateixa comtessa aconsellar el seu fill Jaume d'anar contra el rei:

«Bé és ver que ha hoyt dir comunament, axí com tothom parle, que tot ço que lo dit don Jayme ha fet, que fos o sie estat mal fet, que ho ha fet a consell de la dita comtessa; mas que ell testimoni haje hoyt dir a algú especificadament, 'jo he hoyt consellar açò a la comtessa qui ere contra lo Senyor Rey', no ho ha hoyt dir a algú» (BOFARULL ed. 1868, I, 391-392).

La sentència promulgada el dia 29 de desembre de 1413 va condemnar Margarida per crim de lesa majestat a confiscació dels béns. Li va ser llegida al palau episcopal de Lleida davant del rei i del duc de Gandia (BOFARULL ed. 1868, I, 493). Un cop conclòs aquest judici, es va continuar amb el de la filla Elionor, primer a Lleida mateix i després a Saragossa, on el rei havia fet traslladar la família comtal coincidint amb les festes per la seva coronació. A Elionor també se li van expropiar els béns que li havia donat el seu germà a compte del dot. Aquests processos contra les dones de la família d'Urgell només es poden interpretar des dels interessos econòmics de la nova dinastia. Al rei Ferran li van anar molt bé els dominis

expropiats del comtat d'Urgell per premiar els qui l'havien ajudat a pujar al tron i a mantenir-se en el poder.

Les mesures que el rei Ferran va prendre contra la família del comte han estat considerades injustes per la majoria d'historiadors. Giménez Soler, acceptant que el rei no podia portar tan lluny la confiscació, pretén tancar l'assumpte donant notícia de la concessió de sengles pensions a la infanta Isabel i a Margarida i filles, de cinc mil i mil cinc-cents florins, respectivament. Aquest historiador qualifica amb massa benignitat l'actuació reial, tot i que reconeix que «esta magnanimidad no resolvía un punto de justicia, objeto de frecuentes reclamaciones de la primera» (GIMÉNEZ 1901, 172, 183 i 190). Isabel va haver de continuar reclamant poder cobrar les rendes concedides i que se li retornés el dot; el mateix historiador considera que el rei, en confiscar-l'hi, va traspasar els límits legals. Pel que fa a Margarida, no arribaria a cobrar aquesta assignació perquè, poc després d'haver rebut els documents que li permetien reclamar-la a l'oficial reial, va tornar a ser detinguda i no va recuperar mai més la llibertat.

12. Acusació de voler enverinar el rei

La comtessa Margarida, les seves filles Elionor i Cecília i els seus servidors van ser detinguts a Lleida a mitjan novembre de 1414. Els interrogatoris van començar tot seguit, amb instruccions del rei d'utilitzar la tortura si era necessari. El dia 30 de novembre van ser traslladades a Cullera.

Sobre els dos principals acusadors contra la comtessa, que van actuar com a espies del rei, l'advocat que la defensava ja va demostrar que havien comès anteriorment diversos delictes i que es podia comprovar que eren falsaris, que no tenien cap credibilitat. Tot i això, els seus testimonis es van tenir en compte en el judici, i també han estat utilitzats per la historiografia per desacreditar Margarida.

Una carta del rei Ferran de la tardor de 1414 dona a entendre que estava convençut que l'havien intentat assassinar. Així, en una lletra enviada al seu fill Alfons, acusava Margarida amb aquestes paraules: «con a filla de perdicó havia tractat e ginyat ab fatilleries, venins e altres machinoses engins e ab altres coses a humana natura contrarias, nos matàs». També anunciava una sentència exemplar: «que lur pena e castich a altres sia terror e eximpli». Una setmana després, l'infant Alfons li manifestava en la missiva de resposta que es meravellava de la gràcia divina per «revelar-vos les malvades cogitacions e inichs propòsits, tractos fets per la mare de don

Jacme d'Urgell, en tal gran perill e dampnage de vostra excel·lent persona e de tota la cosa pública». A més, li comunicava que havia fet celebrar una missa a Saragossa per donar gràcies, en la qual Vicent Ferrer havia denunciat el complot per matar el rei i havia celebrat el miracle d'haver-lo descobert: «lo dit maestre en sa santa prehicació ha açò denunciat a tot lo poble» (ROCA 1929, 438; LÓPEZ ed. 2004, 330 i 333).

No es pot saber del cert si, la tardor de 1414, el rei estava realment convençut de les acusacions contra Margarida i de l'oportunitat que tenia de portar-ho a terme, però si més no així ho dona a entendre en la seva correspondència. El que es veu clarament en aquestes cartes és que s'utilitza el procés contra la comtessa com a escarment públic i també per fer propaganda política.

13. Segon procés contra Margarida

Quan se li va incoar el segon procés es va arribar a tal punt de crueltat que els advocats que defensaven Margarida van haver d'intervenir, perquè l'acusador la volia sotmetre a tortura perquè confessés els seus crims, ja que el rei així ho havia ordenat (BOFARULL ed. 1868, II, 134, 380 i 387). La primera de les acusacions era que procurava alliberar Jaume d'Urgell per provocar una guerra civil. Sobre el projecte que li van oferir de segrestar els fills del rei mentre es trobessin caçant per intercanviar-los pel comte, el fidel Pere Miró, servidor de la casa d'Urgell ja en temps del comte Pere, avisava la comtessa «que ella se fiava massa en tothom et que per ventura los dits hòmens no venien sinó per sostraure que tenia en lo cor et poria se'n trobar enganada» (BOFARULL ed. 1868, II, 352).

Per a Domènech i Montaner, Margarida «fou joguina d'intrigues indignes fomentades o ordides per la cort reial, explotant el maternal desig de lliurar al fill per a tenir-la vigilada i enganyada alhora per espies i miserables farsants». Segons l'escriptor, tota la declaració «es redueix a explicar les enganyifes dels espies, protegits o enviats per la casa reial», i «de les declaracions no se'n treu en clar contra la pobra dona, sinó que havia proferit, en la seva pobresa, impotents paraules d'amenaça contra el rei; i de la pretesa conspiració contra l'Estat no hi havia més que la vella carta d'aliança amb el duc de Clarence». També observa un canvi en la declaració de Margarida, que «hi fa ja el paper infeliç d'una acusada ordinària. Ja no protesta, ja no mostra reial dignitat» (DOMÈNECH 1930, 323, 327 i 329). Rovira i Virgili també considera que «els interrogatoris i acaraments d'aquest procés mostren la depressió d'esperit de la pobra dona» (ROVIRA 1931, 191). És cert que l'acarament amb un dels conspiradors

devia ser un moment molt dur per a la comtessa. Va haver de rebatre acusacions molt greus, com la de voler atemptar contra el rei, però la seva darrera declaració ens revela que s'havia sobreposat i que mostrava un altre cop coherència i dignitat:

«Lo senyor Rey, parlant ab sa reverència, no deu pendre escusació a aqueys doctors ne als procuradors de advocar, ne defendrem, ne jo-n nomenaria ne-n elegiria altres, car atesa la acerbitat del crim a mi imposat, et la qualitat de la persona del Senyor Rey et mia et de les altres que toqua la causa és molt gran, et tant com és major tant és obs que los advocats sien pus solemnes, si al Senyor Rey plau que jo sia defesa. E com los nomenats et demanats per mi sien dels pus solemnes et pus famosos que sien en València, per ço supplich lo Senyor Rey que-ls dege forçar que-m advoquen, em defenen et quant és de mi no-n nomenaria altres, lo Senyor Rey facen que li placie. E jo protest que lo temps qui-m és estat assignat a donar mes defenses nom corre-gue fins que jo haja advocats et procuradors qui-m vullen defendre» (BOFARULL ed. 1868, II, 375).

Però el temps, a Margarida, ja se li havia acabat, perquè el rei volia enllestir el judici i la sentència. Ferran havia d'atendre el problema del Cisma i traslladar-se a Perpinyà, tot i que els metges, veient el seu precari estat de salut, no li aconsellaven que es posés en camí. La cloenda del judici contra la comtessa havia coincidit amb un greu còlic nefrític que havia patit el rei durant aquella darrera setmana de juliol de 1415 i la primera d'agost. Havia estat tan malalt que la documentació del trasllat de les filles del comte Jaume a Castella i altres disposicions van ser signades pel primogènit per incapacitat de Ferran. El rei, tot i la dramàtica carta i els precis que li va voler presentar personalment la infanta Isabel, havia enviat les nenes a Medina del Campo.¹⁹

Segons informa García de Santa María, el rei Ferran, per calmar el dolor, i contra la prescripció dels metges, que el van avisar de la seva toxicitat, va voler prendre aigua de jusquiam. Com que va quedar inconscient i fins i tot va estar una hora sense pols, el van donar per mort. Segons el cronista, «después que esta agua el Rey bebió, nunca estuvo bien sano hasta que murió, e algunos dicen que le fueron dadas yerbas e otros dicen esto haber seydo la causa de su muerte» (ROSELL ed. 1953, 363). El succés també el relata un metge, que va fer venir Ferran des de la cort castellana, i que ho va recollir en un informe (VENDRELL 1957, III).²⁰ Llavors, la coincidència d'aquesta greu malaltia i les acusacions d'enverinament sí que haurien convençut Ferran que el volien matar, i no va tenir clemència amb la comtessa quan va finir el procés i se li va donar sentència, el dia 29 de juliol. Tot i que els insti-

gadors dels darrers intents de la comtessa per deslliurar el seu fill eren testimonis desacreditats per innumerables delictes, se la va declarar reincident de crim de lesa majestat perquè havia conspirat contra la persona del rei i contra la tranquil·litat dels seus regnes (BOFARULL ed. 1868, II, 395). Junt amb la comtessa, van ser condemnats els seus fidels servidors Pere Miró i Ramon Bernat d'Aurichs, que van ser deportats a Sardènia.

Pel que fa als cronistes àulics, també carreguen el crim al compte de la comtessa. García de Santa María proclama provat que Margarida va voler enverinar el rei i, a més, afegeix que també ho va intentar amb els seus fills: «probose contra ella que quiso dar yervas al Rey e a los infantes sus hijos» (ROSELL ed. 1953, 357). Aquestes acusacions, sumades a la insinuació de Valla que Margarida i la infanta Isabel van enverinar el rei Martí, van convertir la mare del comte d'Urgell en una emmetzinadora reincident.

Per contra, Giménez Soler qualifica l'acusació contra Margarida de delictes inventats per un dels conspiradors: «pero no he visto pruebas de que lo intentase materialmente. Fernando y sus partidarios veían por todas partes asesinos y envenenadores» (GIMÉNEZ 1901, 187). Rovira i Virgili també considera que l'acusació d'intentar donar mort al rei és totalment falsa, ja que la comtessa «fou víctima d'una maquinació d'espies i d'estafes» (ROVIRA 1931, 191).

14. El final de la vida empresonada a Olocau i Morella

Com diu Xuriguera: «Caiguda en molt poc temps d'una elevada posició, plena de magnificència, fins a baix de tot, sense recursos ni autoritat, dispersada tota la família, confiscats tots els béns, reduïda a la més negra misèria, Margarida de Montferrat es trobà completament sola i abandonada» (XURIGUERA 1977, 12).

Ferran va continuar amb el propòsit de confinar i dispersar la família de Jaume d'Urgell. Després d'haver enviat a finals de juliol les dues filles grans de la infanta a Castella, el 19 d'agost, trobant-se el rei encara a València, va ordenar pagar el viatge de trasllat de la mare del comte fins al castell d'Olocau i de les germanes Elionor i Cecília cap al monestir de Sixena. Alguns historiadors van identificar ben aviat el castell d'Olocau com el lloc de reclusió de Margarida de Montferrat (MARTORELL - VALLS 1911-12, 586). Rovira i Virgili, basant-s'hi, també va informar correctament de l'indret, tot i que, erròniament, hi va fer captives les filles (ROVIRA 1931, 286). Però després que, en una molt divulgada monografia, es confongués Olocau

amb Alacant (VENDRELL - MASIÀ 1956, 183), una part de la historiografia ha repetit l'error d'identificar el castell alacantí com el lloc de reclusió de Margarida.

La comtessa va ser traslladada al castell d'Olocau, més enllà de Morella, prop de la frontera amb el regne d'Aragó.²¹ Aquest antic castell de la comarca dels Ports, allunyat de la petita població d'Olocau del Rei, no estava ben conservat i no devia tenir les mínimes condicions d'habitabilitat. A més, estava situat dalt d'un serrat, en un lloc escarpat i de difícil accés per tots costats. Per això, ja en temps del rei Joan no hi volia residir ningú, «ni l'alcaid ni altre per ell no s'hi estan contínuament, ni de nit ni de dia, ni hi té ni gall ni gallines» (EIXARCH 2002). El rei Ferran va condemnar Margarida a una reclusió molt rigorosa, en un indret el més aïllat possible. L'alcaid era Joan Vidal, que els mesos de setembre i d'octubre de 1415 ja rebia, del batlle de Morella, Pere Ram, el salari per tenir en guarda la «quòndam comtessa de Urgell» (GRAU 1980, 56).

Figura 5. Restes del castell d'Olocau on estigué empresonada Margarida 1415-1418 (Foto: Ramon Roca).

El mes de gener de 1416, el rei es trobava molt malalt a Perpinyà enmig de les gestions per resoldre el problema del Cisma. Com que volia recuperar la vila de Granollers, venuda pel comte Jaume, va enviar a Olocau un emissari perquè prengués declaració a la comtessa sobre tots els detalls que coneixia de l'afer d'aquesta venda.²² La malaltia renal que patia Ferran va ser la causa de la seva mort, pocs mesos més tard.

S'ha conservat una carta enviada al rei per les tres germanes, Isabel, Elionor i Cecília d'Urgell, datada el dia 14 de setembre, sense que hi consti l'any, si bé es pot deduir que és el 1416. Les filles de Margarida es dirigien al rei pregant-li «per la tribulació e miserable vida que la senyora comtessa cara mare nostra passe en la presó

on és». Devia anar dirigida a Alfons, ja que el seu pare havia mort cinc mesos abans.²³ Feia més d'un any que la comtessa estava presa a Olocau i, pel tenor de la documentació conservada, es pot ben creure que la seva vida era del tot miserable.

15. L'assignació concedida a Margarida i a les seves filles

En l'actitud del novell rei Alfons, alguns historiadors hi han volgut veure un canvi respecte al seu pare. Soldevila condemna el capteniment de Ferran respecte a les dones de la casa d'Urgell: «creiem que es pot parlar de crueltat». Però, al mateix temps, considera que el Magnànim va reparar algunes de les iniquitats comeses pel seu progenitor a aquesta família, i, en el cas de Margarida, «si bé en la misèria, es veié lliure de la terrible persecució dels temps de Ferran I» (SOLDEVILA 1962, 638, 649-650). No es pot compartir aquesta darrera afirmació en vista

del rigorós empresonament de la comtessa mare a Olocau durant més de tres anys i de les contínues queixes d'ella, les filles i fins i tot del carceller per no haver rebut l'assignació deguda.

Encara que, el 10 de juny de 1417, el rei Alfons havia concedit a Margarida i a les seves filles Elionor i Cecília una assignació anual de 300 florins a cada una, el batlle general de Catalunya, Pere Basset, no feia efectius els pagaments. Ni tan sols pagava el que corres-

ponia a l'alcaid del castell d'Olocau pel manteniment dels dos guardes que, juntament amb un gran gos, custodiaven la comtessa mare. El 3 d'agost de 1418, el rei reprenia el batlle Basset amb aquestes paraules: «nos és vergonyós que la comtessa, òlim d'Urgell, que fem detenir al castell de Olocau, se muyra de fam e li vaien a captar per culpa e càrrech vostre». L'incompliment també afectava les filles: en una carta de la mateixa data al governador de Catalunya, el rei reconeixia: «E sia axí mateix inhumana cosa e vergonyosa que les dites comtessa e ses filles muyren de fam o trameten a captar e demanar la vida» (MARTORELL - VALLS 1913, 647). L'expressió utilitzada pel rei Alfons no era retòrica, ja que, en concedir a Margarida els 300 florins, l'alcaid no havia de fer-li la manutenció, de manera que, si no podia cobrar l'assignació, no disposava de res, ni per menjar, que no fos de caritat.

El procurador de la comtessa i de l'alcaid que reclamava els deutes era Bernat Alamir, de Morella, que, a mitjan setembre, tornava a presentar-se al rei al·legant que el batlle general no volia respondre al seu requeriment. Alfons, al seu torn, va amenaçar el batlle perquè fes efectiu el pagament.²⁴ A finals de novembre, el batlle general escrivia al rei per defensar-se, i li recordava que la lleuda de Tortosa, d'on havia de sortir l'assignació, havia estat empenyorada pel rei Ferran, i que amb el que se'n recaptava ja no es podia pagar res més. També li notificava que el que havia donat fins llavors a la comtessa provenia dels seus propis diners: «el que s'ha donat als ministres e a la comtessa, olim d'Urgell, es stat paguat de ma pròpia bossa, com no tingués diners de la cort» (MARTORELL - VALLS 1913, 587).

Tot i les queixes d'uns i altres, el problema de l'assignació no havia estat solucionat pel rei Alfons, i la situació era tan insostenible que la infanta Isabel i les seves cunyades Elionor i Cecília van demanar ajuda a la reina Maria, aprofitant que els reis havien passat les festes de Nadal i Any Nou a Balaguer. La reina contestava a les seves cartes el dia 4 de gener de 1419 des de la mateixa ciutat del Segre, i amb les seves paraules, «nos tenim per dit de parlar ab lo senyor rey de vostres afers e haver-vos specialment per recomanada», donava esperances a les seves peticions.²⁵ El procurador de Margarida, Bernat Alamir, hauria comunicat a les filles, que residien a Alcolea de Cinca amb la infanta, la penosa situació en què es continuava trobant la comtessa. Per això, el 15 de gener d'aquell mateix any, Elionor i Cecília, especialment preocupades per la seva mare, tornaven a enviar Alamir a presència del rei (GIMÉNEZ 1901, 391).²⁶

Els precés de les filles, segurament amb intervenció de la reina, haurien fet finalment efecte i el rei va ordenar traslladar Margarida fins a la propera vila de Morella.²⁷ De tota manera, els més de tres anys d'empresonament a Olocau havien deteriorat molt la salut de la comtessa. A Morella no hi devia tenir un empresonament tan rigorós, ja que va ser reclosa en una casa al costat de la parròquia. Com que estava malalta i no podia baixar ni pujar escales, el mes de febrer de 1419 es donava notícia que s'havia construït un passadís de fusta que li permetia assistir als oficis religiosos (VENDRELL - MASIÀ 1956, 185).

Tot i el trasllat a Morella, els problemes amb la pensió no s'havien solucionat, i el mes de setembre d'aquell any,

Margarida encara en reclamava el pagament al rei.²⁸ I encara Alfons, el 6 de març de l'any següent, el 1420, tornava a ordenar al batlle general que pagués el deute.²⁹ Contrasta la demora en el pagament de la modesta assignació a la comtessa i a les seves filles amb les elevades despeses de la flota que el rei preparava i amb les acusacions que s'havien presentat a les Corts contra les elevades donacions reials (VICENS 1969, 109-110). Poc temps després, el rei s'embarcava amb un estol de naus en aquesta costosa empresa amb destí a Itàlia. Sembla que Alfons, tot i les cartes amb mostres d'indignació, no tenia veritable interès a solucionar el problema del sosteniment de Margarida a la presó.

Figura 6. Església de Santa Maria de Morella. Margarida de Montferrat morí a Morella el 10 de novembre de 1420 (Foto: Ramon Roca).

16. La mort de Margarida

Margarida va fer testament del que li devien de l'assignació reial fins a aquell moment, i la quantitat la va llegar a Blanquina, vídua de Jaume Sanxo. Aquesta parella va ser detinguda a Lleida amb altres servidors de la comtessa a l'inici del segon procés. Jaume Sanxo, que era de Balaguer i que ja havia servit la casa de la comtessa, també va ser interrogat. Precisament, un dels acusadors en el procés contra Margarida mencionava en diverses ocasions la «dona vella apellada Blanqueta», que servia la comtessa com a persona de màxima confiança fins que Margarida va ser detinguda a Lleida (BOFARULL ed. 1868, II, 151, 197, 200 i 217). A les portes de la mort, Margarida llegava el poc de què podia disposar a la seva fidel serventa Blanquina, que no l'hauria abandonat ni en els tràngols més difícils.

La data del decés de Margarida es coneix per una carta enviada per la reina Maria al batlle general de Catalu-

nya, en què li notificava que la vídua del comte d'Urgell havia mort a Morella el dia 10 de novembre de 1420. Li ordenava que pagués als marmessors els 150 florins deguts de l'assignació reial des del mes de maig anterior (GIMÉNEZ 1901, 396). Així mateix, la reina responia als jurats de Morella, que també li havien notificat la mort de Margarida, i els agràia que s'haguessin fet càrrec del sepeli (RODRIGO ed. 2013, 1065). El batlle general va pagar el deute i, el mes de febrer següent, Blanquina ja rebia els diners del llegat (GRAU 1980, 57).

17. La situació de la resta de la família

Cecília d'Urgell, durant aquest temps, havia tingut dues propostes de matrimoni: una de Bernat de Cabrera i l'altra d'algú no identificat. La reina Maria, assabentada per la infanta de les propostes, li recomanava que acceptés la de Cabrera. Tenint en compte la difícil situació econòmica per què passava, la reina veia millor l'oferta del comte de Mòdica, «e açò per tal com l'altre demana gran quantitat e aquest ne done a vós». També li recordava que, com que Bernat ja tenia una edat, no viuria gaires anys, de manera que podria disposar aviat de la donació: «segons cos de natura humana, la sua vida no és larga, e ab ço del seu porets millorar a vostre voler» (RODRIGO ed. 2013, 1057). Cecília va seguir el consell de la sobirana i, el mes de març de 1420, ja se signaven els capítols matrimonials amb el comte de Mòdica. Hi constava que el dot de la noia eren 23.000 florins, els que li havia deixat el seu pare en el testament, però que no va cobrar mai (COSTAFREDA 2011, 283). Cecília manifestava a la reina la seva intenció d'acompanyar el seu marit en el viatge cap a les possessions sicilianes.³⁰ No consta si, finalment, va acompanyar el comte de Mòdica en les diverses missions diplomàtiques que va fer aquell any a Sardenya i a Nàpols al servei de la corona.

El rei també havia de posar ordre en l'assumpte de les filles grans del comte Jaume que continuaven a Castella malgrat la promesa de fer-les tornar que havia fet a la infanta —i que havia, doncs, incomplert— el gener de 1418.³¹ En aquest afer es comprova el fingiment del rei Alfons, que, per un costat, concedia a la infanta Isabel que tornessin, però que, per l'altre, donava instruccions a la seva mare, la reina Elionor, perquè no ho permetés: «Por comportar la dita infanta covendrà me darle algunas letras por a vos, porque muyt excellent e cara madra senyora vos suplico humilment que encara que yo vos scrivís en qualquiera manera no permetades que las ditas sus fillas se partan de vos». En aquesta carta es demostra la impostura del rei Alfons, que enganyava la infanta amb falses promeses.³² Dos anys després, la reina Maria encara rebia els precs de la infanta Isabel perquè l'ajudés a

aconseguir que les seves filles poguessin tornar (TOLDRÀ 2013, 159). El desig de la infanta no es va veure satisfet i no va tornar a veure mai més les seves filles grans (COSTAFREDA 2003, 60).

Durant els següents anys d'absència del rei, no solament havia mort Margarida a Morella, sinó també la infanta Isabel a Alcolea i Cecília s'havia quedat vídua. En morir la infanta, la filla petita, Joana, es va quedar a la cort amb la reina, i sembla que Maria de Castella, dins les seves limitades possibilitats, sí que es va preocupar realment per la família del dissortat comte d'Urgell. Fa l'efecte que la reina Maria no va sentir la rancúnia que s'entreveu en l'actitud negligent del seu espòs. En canvi, el rei Alfons no podia deixar de considerar la família d'Urgell responsable, d'alguna manera, de la desaparició prematura del seu admirat progenitor.

El rei Alfons, quan va tornar d'Itàlia, es va trobar un altre cop amb la qüestió pendent del pagament de l'assignació, ara a la filla Elionor, que residia al monestir de Sixena. El mateix rei reconeixia, el mes de març de 1424, el motiu pel qual la renda anual de 300 florins que havia concedit feia gairebé set anys a Margarida i a les seves filles no s'havia pagat en gran part:

«Per los grans càrrechs per nós donats a la dita batalla, aquells lo dit batle bonament no-us ha pogut ni-us pot complir, ans vos resten a pagar gran part de aquells. Per ço nos, considerant les dites coses e havent sguard a la gran necessitat e penúria de vos dita dona Elienor, qui sinó de la dita pensió no havets don puxats sustentar e alimentar vostra vida».³³

Davant d'aquesta situació, Alfons va reassignar la donació a una altra renda, però havia trigat gairebé set anys a fer-ho: el dany ja era irreparable, i no se sap del cert si aquest cop es va complir el que havia promès.

18. Les creences de Margarida

Alguns autors han destacat que la comtessa mare era supersticiosa, però els arguments utilitzats per demostrar-ho es basen en diverses confusions. Les creences en sortilegis no es poden atribuir a Margarida, sinó que corresponen a altres membres de la seva família. Monfar és el primer que es confon en aquest aspecte quan la fa culpable d'animar el fill a la rebel·lió amb l'ajuda de determinats vaticinis que li eren propicis (MONFAR 1853, II, 453-454). Altres autors després de Monfar també han insistit en aquesta acusació (DOMÈNECH 1930, 285).

El principal argument esgrimit era que Margarida rebia amb complaença seguidors de falses profecies i que cre-

ia en fetilleries (VENDRELL - MASIÀ 1956, 182, 199 i 201). Però, a partir dels testimonis del procés, la creença de la comtessa en vaticinis no queda demostrada. L'única declaració que en parla és la de Bernat Martí, capellà de la infanta, que detalla com un dels estafadors, anomenat Diego Ruiz, es dedicava a entabanar amb profecies la seva senyora (BOFARULL ed. 1868, II, 262-263, 265-266, 270, 278, 289-293). Aquest darrer personatge era un espia del rei i havia estat introduït en el cercle íntim de la infanta per aquell incaut capellà. Josep M. Pou ja va posar en relleu la responsabilitat de l'espia del rei i de l'almoïner de la infanta en aquest afer (POU 1930, 474). Més recentment, i de forma molt encertada, Teresa Vinyoles també ha destacat que era la infanta Isabel qui, com altres membres de la família reial d'Aragó, era supersticiosa i escoltava astròlegs i profecies (VINYOLES 2013, 227). Cal tenir en compte que el germà d'Isabel, el rei Joan, amb qui ella va viure a la mort del pare, sí que era un home molt supersticiós i obsessionat per fetilleries.

A més, les altres pràctiques supersticioses que Vendrell i Masià atribueixen a Margarida no se li poden imputar. Així, la pedra amb poders per infantar que es va fer arribar a la duquessa Mata pertanyia a la comtessa Cecília de Comenge. La carta en què la duquessa notificava que la pedra havia fet efecte, ja que estava prenyada des de Nadal, anava dirigida a la seva tia i l'enviava el mateix dia del mes de juliol que feia saber al comte que no podria assistir al seu casament.³⁴ Per tant, aquest objecte no podia pertànyer a Margarida si encara no estava casada amb el comte d'Urgell. Així mateix, el projecte fantasiós de les camises que havien de permetre sortir volant a Jaume d'Urgell de la presó va ser presentat a la cosina, la duquessa de Berry, però en l'afer no hi ha cap referència a una possible intervenció de Margarida (BOFARULL ed. 1868, II, 345-346). Aquestes errònies imputacions s'han continuat recollint en estudis força recents.

Una altra creença que se li ha recriminat és una exagerada afició a les relíquies, però Margarida no hi era més aficionada, ni de bon tros, que alguns membres de la família reial. Només consta, sobre aquest aspecte, l'obsequi d'una estella de la veracreu que li va regalar el rei Martí, o que, en el moment d'acomiar-se del seu fill quan se l'emportaven al captiveri, li va lliurar una bosseta amb relíquies (BOFARULL ed. 1868, II, 140). L'afició a les relíquies de la comtessa no arribava als extrems de la del rei Martí. I, en qualsevol cas, es tracta d'una creença de tipus religiós ben típica de l'època.

19. Les veus que defensen Margarida

Escriptors com Domènec Carrové o Joan Baptista Xuriguera, tots dos vinculats, per naixement, a localitats de l'antic comtat d'Urgell, són un exemple dels qui defensen Margarida. Aquests estudiosos han volgut comprendre la seva actuació com la d'una mare que primer dona suport al seu fill i després intenta que obtingui la llibertat. Com molt encertadament argumenta Carrové davant les crítiques dels historiadors a l'actuació de la comtessa:

«Obliden aquests crítics, o almenys semblen no haver-se'n adonat, que la comtessa era mare. Que és, cabalment, el fet que explica abastament les trifulgues que sofrí, ja que, coneixedora del tracte impietós a què estava sotmès el seu fill, la bona dona no feia sinó pensar en la manera d'alliberar-lo. Corsecada per aquesta idea, ella sempre estava a punt d'acceptar tota mena d'ajuda, fossin dels amics que romanien fidels a desgrat dels malastres, fossin dels malintencionats que li paraven paranys per a què els tribunals poguessin rabejar-se amb ella» (CARROVÉ 1968, 157).

I, d'entre els defensors, pocs autors ho són de forma tan abundant com Xuriguera en el seu estudi monogràfic sobre la comtessa. Aquest escriptor, fill de Menàrguens, va voler contrarestar la mala anomenada que perseguia la figura històrica de Margarida, a qui va qualificar d'admirable, heroica i abnegada (XURIGUERA 1977, 26).

També, en un recent estudi sobre les dissortades dones de la casa d'Urgell, Teresa Vinyoles fa una defensa força ponderada del paper de la comtessa:

«Margarida de Montferrat és jutjada, espoliada, humiliada, condemnada no sols pel rei Ferran, sinó també per la memòria històrica, que hi veu una dona orgullosa, dominant, culpable de la dissort del seu fill. Considero admirable la seva actuació desesperada per a alliberar Jaume, la relació amb la seva nora, l'actuació durant el judici i la seva estada confinada a Morella, des d'on encara feia intents desesperats per a alliberar-lo» (VINYOLES 2013, 234).

«La comtessa va ser víctima del masclisme dels seus contemporanis i també d'historiadors posteriors»

20. Conclusions

Analitzant com bona part de la historiografia ha pogut arribar a una visió tan negativa de la figura de Margarida de Montferrat, s'observa que algunes de les acusacions per desacreditar-la són, senzillament, errors. Per un costat, se li han imputat documents o declaracions que no es referien a ella, i, per l'altre, s'han fet interpretacions errònies dels fets en què va participar o de la identitat dels altres personatges que hi van intervenir. Però també hi poden haver influït altres factors, ja que la comtessa va ser víctima del masclisme dels seus contemporanis i també d'historiadors posteriors, que no admetien en la dona qualitats com l'ambició i la fortalesa de caràcter o actuacions com la implicació en afers polítics.

A Margarida i al seu fill Jaume se'ls acusava de pecat de supèrbia perquè s'havien oposat a un canvi dinàstic determinat per voluntat divina, una justificació teològica que, durant segles, s'havia imposat al debat. També se'ls ha desacreditat per motius ideològics, a fi de llevar legitimitat a l'opció dels qui haurien preferit que s'elegís com a successor un membre de la dinastia catalana. A la vegada, les acusacions més greus que el rei Ferran va esgrimir contra la comtessa es poden situar en el context de l'interès econòmic i propagandístic de la nova dinastia. De la mateixa manera, alguns autors han considerat l'actuació del rei Alfons respecte a la família de

Jaume d'Urgell més benigna que la del seu pare, però aquest suposat canvi d'actitud no es percep en els casos de la mare, la muller i les germanes del comte. En són una mostra la continuació del rigorós empresonament de la comtessa mare a Olocau i les dificultats per cobrar la seva assignació i la de les seves filles. A més, la mateixa correspondència reial demostra el fingiment del rei Alfons, que va fer promeses a la infanta que no tenia cap intenció de complir.

Tal vegada també s'ha de tenir en compte que en tota bona història sempre s'hi busca un dolent, en aquest cas una dolenta, amb passions que el dominen i que causen la seva pròpia desgràcia i la dels seus. Això fa pensar que la historiografia i —en una mesura menys important— la literatura han contribuït a crear el personatge. Tot i que Margarida de Montferrat no es pot considerar —com s'ha fet— una lady Macbeth, sí que, d'alguna manera, recorda una figura de tragèdia shakespeariana, abocada a un destí fatal, inexorable.

Per bé o per mal, avui, passats sis-cents anys, es continua parlant d'ella, perquè ha esdevingut un personatge fonamental d'aquella gran tragèdia que va ser la fi del comtat d'Urgell. Però la consideració de Margarida com a persona es mereix una revisió, encara que sigui molt tard, per poder fer-li una mica de justícia, si més no des del punt de vista de la memòria històrica.

¹ Abreviatures utilitzades: ACA, Arxiu de la Corona d'Aragó; AHCB, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

² ACA, Cancelleria, reg. 2345, f. 65v-66r.

³ ACA, Cancelleria, reg. 2239, f. 105r. Es tractaria d'un fill de Brancalione Dòria i Elionor d'Arbòrea.

⁴ ACA, Cancelleria, reg. 2242, f. 57r. Es tractava del jove comte Joan, que havia de ser l'hereu del comtat de Foix sota la regència de la seva mare després de la mort recent del seu oncle.

⁵ ACA, Cancelleria, reg. 2242, f. 184r.

⁶ ACA, Cancelleria, reg. 2243, f. 102r.

⁷ ACA, Cancelleria, reg. 2241, f. 89v.

⁸ ACA, Cancelleria, reg. 2238, f. 133r. Es tracta del mateix memorial publicat per Giménez, si bé aquest no portava data i va ser tramès amb uns altres ambaixadors.

⁹ ACA, Cancelleria, reg. 1817, f. 110r.

¹⁰ ACA, Cancelleria, reg. 2039, f. 16r, 42v i 55r.

¹¹ ACA, Cancelleria, reg. 2243, f. 139r.

¹² ACA, Cancelleria, reg. 2240, f. 42r.

¹³ L'any 1402, el rei Martí, a prec de Jaume de Prades, també va oferir una estella de la veracreu a una cosina seva. En el registre de Cancelleria no hi consta a qui va dirigida la carta ni l'obsequi. Aquesta segona donació no devia estar relacionada amb la comtessa d'Urgell, sinó amb alguna noble de la casa de Prades.

¹⁴ AHCB, calaix 14-3, carpeta 29.

¹⁵ El noble sicilià d'ascendència catalana Guillem Ramon de Montcada va obtenir les donacions de la baronia de Cervelló i de les viles de Granollers i Piera en agraïment al rapte i lliurament al rei Pere de la neta, la reina Maria de Sicília. Pocs anys després, aquestes possessions les va permutar amb el comte Pere d'Urgell. Aquest intercanvi va ser denunciat l'any 1383 pels representants de Barcelona que reivindicaven els drets de la ciutat comtal sobre les vegueries a què pertanyien aquestes poblacions (AHCB, calaix 14-3, carpeta 29). Aquest enfrontament amb el comte Pere d'Urgell podria ser una més de les causes de l'animadversió dels consellers barcelonins cap a la causa de Jaume el Dissortat.

¹⁶ El siculocatà Guillem Ramon de Montcada va ser fet marquès de Malta i comte d'Augusta pel rei Martí. Quan Martí, l'any 1397, va abandonar Sicília per tornar a la Península, el va nomenar també mestre justicier. De tota manera, a finals d'any, aquest Montcada es va rebel·lar i va ser desposseït de tot per Martí el Jove.

¹⁷ Era fill de Guillem Ramon de Montcada i d'Estefania Carròs. ACA, Generalitat, v. 962, f. 2l de la 2a numeració.

¹⁸ Pere de Cervelló, conseller i majordom, rebia 20.000 florins i 20.000 més en cas que morís el rei. Lluís Aguiló, donzell i cambrer del rei, obtenia l'alcaidia i capella del Reial de València. Els altres signants de l'acta d'últimes voluntats del rei eren el governador de Catalunya, Guerau Alemany de Cervelló, i el conseller Francesc d'Aranda.

¹⁹ ACA, reg. 2415, f. 114r-114v.

²⁰ L'escriu Juan de Toledo, metge reial de Castella, que, quan va arribar a València, el 18 de juny de 1415, va diagnosticar que el rei estava malalt dels ronyons a causa dels càlculs, tot i que quatre metges de la cort aragonesa ho negaven. Informava que el rei va voler prendre l'herba que li va recomanar un escuder, malgrat l'opinió contrària dels facultatius, que no li donaven garantia dels efectes. També explica el col·lapse del rei del dia 6 d'agost, després d'haver pres aquest beuratge.

²¹ Cal no confondre el castell d'Olocau de la zona dels Ports amb un altre del mateix nom situat a la comarca de Camp de Túria, que va ser senyoriu de Ramon de Vilaragut, ferm partidari de Jaume d'Urgell.

²² ACA, Cancelleria, reg. 2409, f. 145r. La vila de Granollers va ser venuda pel comte d'Urgell el febrer de 1410 a Ramon de Torrelles, cambrer major i home de confiança del rei Martí. La venda coincidia amb el nomenament del comte com a governador general i, segurament, es va fer per afrontar les despeses del càrrec.

²³ ACA, Cancelleria, cartes reials, Ferran I, núm. 2452.

²⁴ ACA, Cancelleria, reg. 2703, f. 71r i 109r.

²⁵ ACA, Cancelleria, reg. 3109, f. 7r.

²⁶ ACA, Cancelleria, cartes reials, Alfons el Magnànim, 9, núm. 1145.

²⁷ ACA, Cancelleria, reg. 2703, f. 125r i 130r.

²⁸ ACA, Cancelleria, reg. 2704, f. 25r.

²⁹ ACA, Cancelleria, reg. 2706, f. 116v.

³⁰ ACA, Cancelleria, reg. 3164, f. 3r.

³¹ ACA, Cancelleria, reg. 2563, f. 90r.

³² ACA, Cancelleria, reg. 2400, f. 66. Per alguna raó, aquesta carta del rei Alfons es troba fora de lloc dins d'un registre del seu pare.

³³ ACA, Cancelleria, reg. 2708, f. 40r-42v.

³⁴ ACA, Cancelleria, reg. 1811, f. 81r.

Bibliografia

ANTIST 1575

Vicent Justinià Antist: *La vida y historia del apostólico predicador sant Vicente Ferrer, valenciano, de la orden de sancto Domingo*, Pedro de Huete, València, 1575.

ARCHIVO 2018

Archivo de la Corona de Aragón: *La muerte en la casa real de Aragón. Cartas de condolencia y anunciadores de fallecimientos (siglos XIII al XVI)*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2018.

BATLLE 1999

Mar Batlle: *Patriotisme i modernitat a La fi del comte d'Urgell. Una aproximació a les fonts de l'obra, l'anònim autor i l'historiador Jaume Ramon Vila*, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

BELENGUER 2012

Ernest Belenguer: *El com i el perquè del Compromís de Casp (1412). Història i debat*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2012.

BOFARULL ed. 1847

Pròsper de Bofarull ed.: *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, publicada por real orden*, 41 vols., Establecimiento Litográfico y Tipográfico de José Eusebio Monfort, Barcelona, 1847, I.

BOFARULL ed. 1868

Manuel de Bofarull ed.: *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, publicada de Real Orden. Proceso contra el último conde de Urgel y su familia*, [tomos I y II], 41 vols., Imprenta del Archivo, Barcelona, 1868, XXXV (I), XXXVI (II).

CARDONER 1943

Antoni Cardoner: "El médico judío Selomó Caravida y algunos aspectos de la medicina de su época", *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, 2, 1943, 377-392.

CARROVÉ 1968

Domènec Carrové: *Jaume d'Urgell el Dissortat*, Arts Gràfiques Romeu, Balaguer, 1968.

CINGOLANI 2013

Stefano M. Cingolani: "La reina María y los funerales de su madre Brianda d'Agout, condesa de Luna, en Zaragoza (1399-1401). Aproximación al estudio de los rituales funerarios de los monarcas de la corona de Aragón", *Aragón en la Edad Media*, 24, 2013, 71-90.

CORTÉS 1976

Cristián Cortés ed.: Jaime Villanueva: *Memorias cronológicas de los condes de Urgel*, Arts Gràfiques Romeu, Balaguer, 1976.

COSTAFREDA 2003

Virgínia Costafreda: "Elionor d'Urgell, filla del comte Jaume el Dissortat, i la seva trajectòria pel regne de Nàpols", *Urtx: Revista Cultural de l'Urgell*, 16, 2003: 55-73.

COSTAFREDA 2011

Virgínia Costafreda: "Cecília d'Urgell, germana de Jaume el Dissortat, darrera representant d'aquesta família comtal a Catalunya", *Urtx: Revista Cultural de l'Urgell*, 25, 2011: 277-303.

COSTAFREDA 2013

Virgínia Costafreda: "La infanta Isabel, darrera comtessa d'Urgell, i la seva relació amb els Ardèvol de Tàrrrega", *Urtx: Revista Cultural de l'Urgell*, 27, 2013, 131-155.

COSTAFREDA 2016

Virgínia Costafreda: "La fi del comtat d'Urgell. Parlen els seus

protagonistes", Carme Alòs, Eva Solanes, et al. (eds.): *O rei o res. La fi del comtat d'Urgell*, Museu de la Noguera, Balaguer, 2016, 145-155.

DALMASES 1992

Núria de Dalmaes: *Orfebreria catalana medieval 1300-1500: argenters i documents*, 2 vols., Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1992.

DOMÈNECH 1930

Lluís Domènech: *La iniquitat de Casp i la fi del comtat d'Urgell*, Llibreria Verdaguier, Barcelona, 1930.

EIXARCH 2002

Josep Eixarch: "El castell d'Olocou. El seu derrocament. 1464", *Papers dels Ports*, 1/1, 2002, 1-16.

[Disponible a: Josep Eixarch: "El castell d'Olocou. El seu derrocament. 1464", *Centre d'Estudis dels Ports*, 7 d'octubre de 2015, consultat l'1 de setembre de 2020, <<http://www.cedelsports.cat/wp-content/uploads/El-Castell-d'Olocou.pdf>>].

FERRER 2009

Maria Teresa Ferrer: "La sucesión de Juan I de Aragón por Martín I y la invasión del conde de Foix. La participación de Barcelona en la defensa de Cataluña (1396-1397)", *Castilla y el mundo feudal: homenaje al professor Julio Valdeón*, 3 vols., Junta de Castilla y León-Universidad de Valladolid, Valladolid, 2009, II, 381-396.

FERRER 2015

Maria Teresa Ferrer: "Martí I l'Humà (1396-1410), el darrer rei de la dinastia barcelonina", Maria Teresa Ferrer (ed.): *Martí l'Humà, el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): l'Interregne i el Compromís de Casp*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2015, II-48.

FURIÓ 2015

Antoni Furió: "Un debat inacabat. El Compromís de Casp a través de la història", Maria Teresa Ferrer (ed.): *Martí l'Humà, el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): l'Interregne i el Compromís de Casp*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2015, 815-865.

GARRIDO 2010

Josep David Garrido: *Vida i regnat de Martí I. L'últim rei del casal de Barcelona*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2010.

GARRIDO 2011

Josep David Garrido: *Ferran I "el d'Antequera", un rei de conveniència*, Tres i Quatre, València, 2011.

GARRIDO 2013

Josep David Garrido: "El regnat de Martí i la fi del casal de Barcelona", *El Compromís de Casp: negociació o imposició?*, Galerada, Barcelona, 2013, 95-127.

GIMÉNEZ 1901

Andrés Giménez: "Don Jaime de Aragón, último conde de Urgel", *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 7, 1901, 125-443.

GIRONA 1913

Daniel Girona: "Itinerari del rey en Martí (1396-1402)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1911-12*, 4, 1913, 81-184.

GIRONA 1915

Daniel Girona: "Itinerari del rey en Martí (1403-1410)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1913-14*, 5, 1915, 515-654.

GRAU 1980

Manuel Grau: "El castell d'Olocou (segles XI-XV) (Morella-

- Castelló), *Boletín de Amigos de Morella y su Comarca 1974-78*, 4, 1980, 37-69.
- LÓPEZ ed. 1970
- Pedro López ed.: Lorenzo Valla: *Historiarum Ferdinandi regis Aragoniae*, Anubar, València, 1970
- LÓPEZ ed. 2002
- Santiago López ed.: Lorenzo Valla: *Historia de Fernando de Aragón*, Akal, Madrid, 2002.
- LÓPEZ ed. 2004
- Carlos López, ed.: *Epistolari de Ferran d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, Universitat de València, València, 2004.
- LÓPEZ 2013
- Carlos López: "Últimas voluntades de Martín I el Humano (30 y 31 de mayo de 1410)", *Aragón en la Edad Media*, 24, 2013: 225-268.
- MARTORELL – VALLS 1913
- Francesc Martorell i Ferran Valls: "Pere Becet (1365?-1430)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1911-1912*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1913, 577-656.
- MONFAR 1853
- Dídac Monfar: *Història de los Condes de Urgel*, 2 vols., Establecimiento Litográfico y Tipográfico de José Eusebio Monfort, Barcelona, 1853 [Pròsper de Bofarull ed.: *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón. Historia de los Condes de Urgel, escrita por Diego Monfar*, 41 vols., IX, X.]
- NARBONA 2011
- Rafael Narbona: "Las élites políticas valencianas en el Interregno y el Compromiso de Caspe", *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412)*, Gobierno de Aragón, Saragossa, 2011, 191-232.
- PONSICH 2005
- Claire Ponsich: "Un témoignage de la culture en Cerdagne. La correspondance de Violant de Bar (1380-1431)", Michel Zimmermann (ed.): *Le Moyen Âge dans les Pyrénées catalanes. Art, culture et société*, Trabucarie, Canet, 2005, 147-193.
- POU 1930
- Josep M. Pou: *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, Editorial Seráfica, Vic, 1930.
- RIERA 1993
- Jaume Riera: "Falsos dels segles XIII, XIV i XV", Antoni Ferrando, Lluís Meseguer i Rafael Alemany (eds.): *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, 3 vols., Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1993, III, 425-491.
- ROCA 1929
- Josep M. Roca: *Johan I d'Aragó*, Institució Patxot, Barcelona, 1929.
- RODRIGO ed. 2013
- Mateu Rodrigo ed.: *Collecció documental de la Cancelleria de la Corona d'Aragó. Textos en llengua catalana (1291-1420)*, Universitat de València, València, 2013.
- ROSELL ed. 1953
- Cayetano Rosell, ed.: "Crónica de Juan II", *Crónicas de los reyes de Castilla. Desde don Alfonso el Sabio, hasta los Católicos don Fernando y doña Isabel*, 3 vols., Ediciones Atlas, Madrid, 1953, II, 277-696.
- ROVIRA 1931
- Antoni Rovira: *Història de Catalunya*, 8 vols., Edicions Pàtria, Barcelona, 1931, VI.
- RUBIÓ 1908
- Antoni Rubió: *Documents per a la història de la cultura catalana mig-eval*, 2 vols., Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1908.
- RYDER 1992
- Alan Ryder: *Alfonso el Magnánimo rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, Generalitat Valenciana, València, 1992.
- SABATÉ 2007
- Flocel Sabaté: "El compromís de Casp", Ernest Belenguer (dir): *Història de la Corona d'Aragó*, 2 vols., Edicions 62, Barcelona, 2007, I, 287-304.
- SALAS ed. 1931
- Xavier de Salas ed.: *La fi del comte d'Urgell*, Editorial Barcino, Barcelona, 1931.
- SCHWARTZ – CARRERAS 1892
- Frederic Schwartz i Francesc Carreras eds.: *Manual de Novells Ardits vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, 28 vols., Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1892, I.
- SOBREQUÉS 1966
- Santiago Sobrequés: *Els barons de Catalunya i el Compromís de Casp*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1966.
- SOLDEVILA 1962
- Ferran Soldevila: *Història de Catalunya*, Editorial Alpha, Barcelona, 1962.
- SOLDEVILA 1965
- Ferran Soldevila: *El Compromís de Casp (Resposta al Sr. Menéndez Pidal)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1965.
- SOLER 1908
- Frederic Soler: *¡O rey o res! Drama històric en tres actes y en vers català*, Impremta de Salvador Bonavia, Barcelona, 1908.
- SUNYER 2006
- Magí Sunyer: "Catalunya agonitzant: la identitat esquerdada", *Identitat, literatura i llengua. Actes de la Secció Literària del XIX Col·loqui Germano-Català (Colònia, 2003)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006: 21-34.
- TOLDRÀ 2013
- Montserrat Toldrà: *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim. Vida i obra de govern (1401-1458)*, M. Àngeles Pérez (dir), tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2013.
- TRENCHS 2011
- Josep Trenchs: *Documents de cancelleria i de mestre racional sobre la cultura catalana medieval*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2011.
- VALERO 2005-2006
- Joan Valero: "Sança Ximenes de Cabrera i la capella de santa Clara i santa Caterina de la catedral de Barcelona", *Locus Amoenus*, 8, 2005-2006: 47-66.
- VELASCO – FITÉ 2011
- Alberto Velasco i Francesc Fité: "El comte Pere d'Urgell (1348-1408) i les pintures murals de Sant Miquel de Montmagastre (Artesa de Segre, Lleida)", *Urtx. Revista d'Humanitats*, 25, 2011, 134-143.
- VELASCO – FITÉ 2014-2016
- Alberto Velasco i Francesc Fité: "El comte Pere d'Urgell i les arts", *Lambard. Estudis d'Art Medieval*, 26, 2014-2016: 93-147.
- VELASCO – FITÉ 2016a
- Alberto Velasco i Francesc Fité: "El Castell Formós de Balaguer, escenari del poder comtal", Carme Alòs, Eva Solanes, et al. (eds.): *O rei o res. La fi del comtat d'Urgell*, Museu de la Noguera, Balaguer, 2016, 27-43.

VELASCO – FITÉ 2016b

Alberto Velasco i Francesc Fité: "Els comtes d'Urgell, promotors artístics", *O rei o res. La fi del comtat d'Urgell*, Carme Alòs, Eva Solanes, et al. (eds.): Museu de la Noguera, Balaguer, 2016, 45-94.

VENDRELL – MASIÀ 1956

Francesca Vendrell i Àngels Masià: *Jaume el Dissortat, darrer comte d'Urgell*, Editorial Aedos, Barcelona, 1956.

VENDRELL 1957

Francesca Vendrell: "Relación médica de la enfermedad del rey Fernando de Antequera", *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica*, 9/1, 1957, III-III9.

VENDRELL 1992

Francesca Vendrell: *Violante de Bar y el Compromiso de Caspe*, Real Academia de Buenas Letras, Barcelona, 1992.

VICENS 1969

Jaume Vicens: *Els Trastàmars (segle XV)*, Editorial Vicens Vives, Barcelona, 1969.

VILLANUEVA 2000

Jesús Villanueva: "Observacions sobre La fi del comte d'Urgell: datació, transmissió manuscrita, contingut ideològic", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 19, 2000, 6II-635.

VINYOLES 2013

Teresa Vinyoles: "Les dones que perderen a Casp: les dissortades dones del Casal d'Urgell", *El Compromís de Casp: negoció o imposició?*, Galerada, Barcelona, 2013, 213-238.

XURIGUERA 1977

Joan Baptista Xuriguera: *Margarida de Montferrat, comtessa d'Urgell*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1977.

YAGÜE 1989

M. Isabel Yagüe: "Una extensa historia para un breve reinado: 'Gesta Ferdinandi regis Aragonum', del humanista italiano Lorenzo Valla", *Aragón en la Edad Media*, 8, 1989, 697-716.

ZURITA 1562

Jerónimo Zurita: *Los cinco libros postreros de la primera parte de los Anales de la Corona de Aragón*, Pedro Bernuz, Saragossa, 1562.

ZURITA 1578

Jerónimo Zurita: *Los cinco libros primeros de la segunda parte de los Anales de la Corona de Aragón*, Domingo de Portonariis y Ursino, Saragossa, 1578.